

Futures Study of Social Tolerance in Iran: Applying the Causal Layered Analysis Method

Mohsen Niazi^{1*}, Zahra Heydari²

- 1*. Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Law and Human Sciences, Kashan University, Kashan, Iran (**Corresponding Author**) niazim@kashanu.ac.ir
3. PhD Candidate of Sociology, Faculty of Law and Humanities, Kashan University, Kashan, Iran; karizesokoot@gmail.com

Original Article

Abstract

Background and Aim: Social tolerance is one of the most fundamental prerequisites for constructive interaction between individuals and groups, and its necessity and importance must be sought in its role as a guarantor of coexistence and mutual understanding. Social tolerance has become a significant concern in Iranian society today. This study aims to examine the future of social tolerance within Iranian society over the next twenty years.

Data and Method: This futures research employs the causal layered analysis method. The study population was comprised of experts and scholars with recognized expertise in the field of social tolerance, selected through purposive sampling. A sample size of 15 individuals was determined based on the theoretical saturation criterion. Open-ended interviews were utilized for data collection, and thematic analysis was employed for data analysis.

Findings: The findings were examined across the four levels of causal layered analysis. The litany level revealed two primary categories: angry society and social divide. At the social causes level, the key factors identified included economic, environmental, political, social, and cultural influences, as well as globalization. The discourse, worldview, and ideology level highlighted categories such as political Islam, modernity, nationalism, and stoicism. Finally, the myths and metaphors level revealed categories including "human beings are members of one body," "if a pot does not boil for me, I will let a dog's head boil in it," and "hold on tightly to your hat, the wind of battle."

Conclusion: The results of this future-oriented study, spanning a 20-year horizon, suggest that social tolerance within Iranian society is likely to be weaker than previously observed. Additionally, tolerance in Iranian society is anticipated to undergo future changes that require further investigation.

Keywords: Future studies, Iranian society, Social tolerance, Causal layer analysis, Iranian studies.

Key Message: Research indicates that a decline in social tolerance in Iran is likely over the next 20 years. This trend is influenced by economic, political, social, and cultural factors, along with prevailing discourses and cultural attitudes. To address this, it is crucial to enhance social cohesion, reduce polarization, and foster a culture of dialogue.

Received: 14 August 2024

Accepted: 08 March 2025

Citation: Niazi, M., & Heydari, Z. (2025). Futures Study of Social Tolerance in Iran: Applying the Causal Layered Analysis Method. *Journal of Social Continuity and Change*, 4(1), 7-39.
<https://doi.org/10.22034/jscc.2025.22024.1153>

Extended Abstract

Introduction

Social tolerance, a key element for peaceful coexistence in diverse societies, has faced challenges in Iran due to cultural, political, and social transformations. In recent years, signs of increasing violence, social divisions, and declining public trust have raised concerns about the future of tolerance. Given the importance of this issue, the present study seeks to explore the future trajectory of social tolerance in Iran over the next 20 years, employing a futures research approach and the Causal Layered Analysis method to identify the key influencing factors.

Methods and Data

Employing a qualitative and futures research approach with the Causal Layered Analysis (CLA) method, this study examines the future trajectory of social tolerance in Iran. The research sample comprises 15 experts in the social sciences, selected through purposive and snowball sampling techniques. Data were collected via open-ended interviews and analyzed through thematic analysis. The findings were examined across four layers: litany, social causes, discourse, and myths/metaphors, ultimately informing the development of plausible future scenarios for social tolerance.

Findings

The findings were analyzed through four levels of Causal Layered Analysis (CLA):

1. Litany Level (Superficial and Observable Perceptions): This level examines the observable and tangible aspects of social tolerance in Iran, indicating two major issues:

1.1. An Angry Society: Manifested through: A). Public violence: An increase in street fights, verbal aggression in both virtual and physical spaces, disputes over dress codes, and a rise in legal cases related to physical altercations. B). Domestic violence: A rise in violence against women and children, increasing divorce rates, and family disputes over financial matters such as dowries and inheritance. C). Structural and organized violence: Evidenced by the suppression of protests, discrimination against religious minorities, officials' emphasis on foreign conspiracies, and systemic inequalities that fuel feelings of injustice.

1.2. Social Division: Characterized by: A). Social distrust: Including declining political legitimacy, increasing distrust in the government, weakening social commitment, and heightened suspicion due to heavy security measures and social control. B). Social apathy: Reflected in changing value systems, the prioritization of personal gain, social

isolation, declining national and identity-based attachments, and increasing feelings of helplessness and loneliness.

These interconnected factors suggest a decline in social resilience, which subsequently leads to increased violence and interpersonal conflicts, ultimately undermining social tolerance.

2. Social Causes Level: This level examines the structural and societal roots contributing to the decline in tolerance, revealing five key factors:

- 2.1. Economic Factors:* Such as inflation, sanctions, economic pressures, increasing poverty and inequality, the expansion of a speculative economy, corruption, and rent-seeking behaviors, leading to growing social deprivation and frustration, and consequently, anger and public dissatisfaction.
- 2.2. Environmental Factors:* Including air and noise pollution, water crises, drought, and increased natural disasters, resulting in a declining quality of life and rising stress levels due to environmental degradation.
- 2.3. Political Factors:* Specifically, authoritarian power structures and the suppression of dissent, a securitized political environment with efforts to impose ideological and cultural uniformity, and polarization based on ideological divisions (e.g., Revolutionary/Counter-revolutionary, Veiled/Unveiled).
- 2.4. Socio-Cultural Factors:* Including the shift toward nuclear families and single-child households, parenting styles that reduce interpersonal engagement and tolerance, and weaknesses in the educational system that fail to promote dialogue and tolerance.
- 2.5 Globalization:* Presenting a dual impact through the expansion of mass media and increased access to diverse cultures, with positive effects (enhancing cultural understanding) versus negative effects (intensifying cultural and identity conflicts).

Together, these economic, political, social, and environmental factors weaken social resilience and heighten perceptions of injustice, leading to diminished social tolerance. While globalization encourages cultural exchange, it has also intensified societal divisions.

3. Discourse, Worldview, and Ideology Level: This level analyzes dominant discourses that shape attitudes toward social tolerance. Four key discourses influence Iranian society:

- 3.1. *Political Islam*: Characterized by ideological governance that fosters political and social polarization, the creation of internal and external enemies, reduced tolerance for dissent, and the legitimization of political, social, and religious discrimination.
- 3.2. *Modernity*: Evidenced by growing individualism, liberalism, and consumer culture, the erosion of religious institutions and increasing cultural relativism, which, while fostering cultural pluralism, also promotes self-centeredness and weakens social responsibility.
- 3.3. *Nationalism*: With its emphasis on pre-Islamic Iranian identity and opposition to Islamic governance, deepening identity-based and cultural divisions, and fostering intolerance toward ethnic and religious minorities.
- 3.4. *Stoicism*: Reflected in the rise of social apathy as a response to widespread dissatisfaction, leading to declining civic and political engagement and fostering "passive tolerance."

These dominant discourses collectively contribute to a decline in active tolerance and an increase in societal polarization and extremism.

4. Myths and Metaphors Level: This level examines the underlying cultural narratives that shape public perceptions of "the other" and tolerance, identifying three key metaphors:

- 4.1. *"The human beings of Adam Are Members of One Body"*: Representing a peace-oriented worldview that emphasizes social cohesion and reinforces tolerance and acceptance of differences.
- 4.2. *"If the pot doesn't boil for me, I will throw a dog's head into it"*: Reflecting a self-centered, individualistic, and aggressive mindset that leads to reduced tolerance and increased social conflicts.
- 4.3. *"Hold Your Hat Tight So the Wind Doesn't Blow It Away"*: Symbolizing social indifference and passive tolerance, reflecting a withdrawal from engagement rather than active dialogue.

These cultural narratives illustrate a societal struggle between the ideals of active tolerance (social cohesion) and the reality of extreme individualism (passive tolerance or intolerance).

Conclusion and Discussion

Research indicates an anticipated decrease in social tolerance within Iran, influenced by various factors including economic crises, political inequalities, cultural shifts, and dominant discourses. The polarized structure of society, declining social capital, and increasing violence present key challenges for the future of tolerance. Simultaneously, globalization and growing

social awareness can offer opportunities for improving this situation. Consequently, strengthening dialogue, reducing social gaps, and revising cultural and educational policies are essential steps towards enhancing tolerance.

Ethical Considerations

Compliance with Ethical Guidelines

In this study, the researchers have adhered to all ethical considerations, including accuracy in citation, respect for interviewees, honesty, and integrity in reflecting the data extracted from the interviews.

Acknowledgments

This article is based on the doctoral dissertation of the second author in the field of Sociology of Social Issues in Iran, conducted at the Faculty of Humanities, University of Kashan. The authors extend their sincere appreciation to the interviewees for their patience and cooperation in completing this research, as well as to the scholars who contributed to the validation of the research findings.

Funding

This research received no financial support.

Authors' Contributions

Zahra Heydari was responsible for the conceptualization and writing of the draft version of this article. Dr. Mohsen Niazi undertook the supervision, guidance, and quality control of the work.

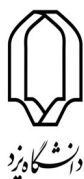
Conflicts of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in this research.

Author's ORCID

Mohsen Niazi: <https://orcid.org/0000-0002-4469-7116>

Zahra Heydari: <https://orcid.org/0009-0002-4449-8691>

آینده‌پژوهی رواداری اجتماعی در ایران: کاربرد روش تحلیل لایه‌ای علی

محسن نیازی^{۱*}، زهرا حیدری^۲

*۱- استاد گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران (نویسنده مسئول): niazim@kashanu.ac.ir

۲- دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران: karizesokoot@gmail.com

مقاله پژوهشی

چکیده

زمینه و هدف: رواداری اجتماعی، به‌مثابه اساسی‌ترین پیش‌شرط تعامل سازنده میان افراد و گروه‌های گوناگون، از چنان اهمیتی برخوردار است که نقش آن را باید در تضمین همزیستی مسالمت‌آمیز و درک متقابل جستجو نمود. امروزه، این موضوع در جامعه ایرانی به مسأله مهمی تبدیل شده است. بر این اساس، هدف پژوهش حاضر آینده‌پژوهی رواداری اجتماعی جامعه ایرانی در افق بیست ساله است.

روش و داده‌ها: روش پژوهش حاضر آینده‌پژوهی مبتنی بر تحلیل لایه‌ای علی است. جامعه آماری این پژوهش شامل خبرگان و صاحب‌نظرانی است که در حوزه رواداری اجتماعی صاحب‌نظر بوده‌اند. شرکت‌کنندگان با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند. حجم نمونه براساس معیار اشباع نظری، ۱۵ نفر تعیین شد. برای گردآوری داده‌ها از ابزار مصاحبه باز و برای تحلیل داده‌ها از تحلیل تماتیک استفاده گردید.

یافته‌ها: یافته‌ها در چهار سطح تحلیل لایه‌ای علی مورد بررسی قرار گرفت. در سطح لیتانی دو مقوله اصلی جامعه عصبانی و شکاف اجتماعی، در سطح علل اجتماعی عوامل اقتصادی، زیست‌محیطی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و جهانی‌شدن، در سطح گفت‌وگو، جهان‌بینی و ایدئولوژی مقوله‌هایی چون اسلام سیاسی، مدرنیته، ملی‌گرایی و رواقی‌گری و در سطح اسطوره‌ها و استعاره‌ها، مقوله‌هایی چون بنی‌آدم اعضای یک پیکرند، دیگی که برای من نجوشد، خواهم سر سگ در آن بجوشد و کلاه خود را سفت بچسب باد نبرد از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش است.

بحث و نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که با نگاهی آینده‌پژوهانه و اتخاذ افق ۲۰ ساله، رواداری اجتماعی در جامعه ایرانی ضعیف‌تر از گذشته خواهد شد و رواداری در جامعه ایرانی، در آینده دچار تغییر و تحولاتی خواهد شد که نیازمند مطالعات بیشتر است.

واژگان کلیدی: آینده‌پژوهی، تحلیل لایه‌ای علی، جامعه ایرانی، رواداری اجتماعی، مطالعات ایران.

پیام اصلی: براساس یافته‌های بدست آمده از پژوهش حاضر، انتظار می‌رود که رواداری اجتماعی در ایران طی ۲۰ سال آینده کاهش یابد. این روند تحت تأثیر عوامل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، همراه با گفت‌وگوهای غالب و نگرش‌های فرهنگی است. برای بهبود وضعیت، تقویت همبستگی اجتماعی، کاهش دوقطبی‌سازی و ترویج فرهنگ گفت‌وگو ضروری است.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴

ارجاع: نیازی، محسن؛ حیدری، زهرا. (۱۴۰۴). آینده‌پژوهی رواداری اجتماعی در ایران: کاربرد روش تحلیل لایه‌ای علی، تداوم و تغییر اجتماعی، ۷-۳۹. <https://doi.org/10.22034/jscc.2025.22024.1153>

مقدمه و بیان مسأله

رواداری یکی از ضرورت‌های زندگی اجتماعی است که ضامن هم‌زیستی صلح‌آمیز به دور از خشونت با «دیگری» است. رواداری که در علوم اجتماعی با مفاهیمی چون مدارا، تسامح و تساهل در یک معنی به کار می‌رود، جلوه‌ای از اخلاق عمومی است که حاصل نگرش مثبت و خردمندانه به تفاوت‌ها اعم از تفاوت‌های دینی، هویتی و رفتاری است؛ آن کس که به این نگرش مثبت دست می‌یابد حقوق و آزادی‌هایی را که بر خود روا می‌دارد، برای دیگران هم به رسمیت می‌شناسد. در دنیای امروز، گوناگونی و تکثر و تفاوت‌های رو به تزاید، اهمیت رواداری اجتماعی را چندین برابر می‌کند. صلح اجتماعی بدون وجود این ارزش دموکراتیک امکان‌پذیر نخواهد بود.

اندیشه مدارا در ابتدا در ارتباط با حق انتخاب مذهب شکل گرفت، اما به تدریج قلمرو مفهومی آن گسترش یافت و تحمل هر نوع عقیده اخلاقی، سیاسی و مذهبی را در بر گرفت. منشأ قدیمی‌تر مدارا در اروپا را باید در مشرب اصالت تکثر یافت که به عقاید ارسطو بازمی‌گردد. به اعتقاد او سعادت اجتماعی نه از راه وحدت مطلق، بلکه از راه وحدت در کثرت یا کثرت در وحدت بهتر تأمین می‌گردد (عنایت، ۱۳۷۹: ۱۵۸). بر این اساس مفهوم مدارا، دارای محتوایی کثرت‌گراست، زیرا حیات بشری، جمعی و محل تکثر ارزش‌ها و غایت‌ها و رویارویی آن‌هاست (جهاننگلو، ۱۳۸۱: ۵۲). در کشور ما تنوعات قومی، دینی، مذهبی، زبانی و هویتی، بسیاری تفاوت‌ها را به امری بدیهی تبدیل کرده است. سابقه تاریخی هم‌زیستی ایرانیان، خود گواه سطوحی از مدارای اجتماعی است؛ اما ایران معاصر، با ورود اندیشه‌های مدرن و تکنولوژی‌های ارتباطی، تا حدود زیادی دچار دگرگونی شده است؛ در یک صد سال گذشته به تدریج، ارزش‌های نوینی به جامعه ایران وارد شد. هم‌سو با این تغییر در حیطه اندیشه، سبک زندگی و رفتار مردم نیز دچار تغییرات اساسی شد. این روند تا امروز هم ادامه داشته و مدرنیته بر اندیشه و عمل گروه زیادی از ایرانیان تأثیر گذاشته است. طبیعی است در این وضعیت گروه‌های سنتی جامعه، ارزش‌های مدرن را به دلیل نداشتن تناسب با نظام فکری خودشان زیر سؤال ببرند و آن را در مقابل هویت سنتی خویش بدانند، اگر این گروه‌ها هویت خود را در معرض خطر و فروپاشی ببینند، احتمال بروز رفتارهای خشونت‌آمیز دور از ذهن نیست. از سوی دیگر، ممکن است برخی اعضای جامعه که سبک زندگی مدرنی دارند، به مقابله با اندیشه‌های سنتی، تخریب و حتی تحقیر افرادی بپردازند که براساس این ارزش‌ها زندگی می‌کنند. در این میان، مدارا نقش بسیار مؤثری ایفا می‌کند؛ زیرا با نهادینه‌شدن فرهنگ مدارا، گروه‌های سنتی و مدرن، اندیشه‌ها و رفتارهای مخالف خود را می‌پذیرند و از رفتارهای سرکوب‌گرایانه دوری خواهند کرد. عوامل متعددی می‌تواند در تقویت رفتارهای متعصبانه چه در حوزه اجتماع و چه در حوزه‌های شخصی به رفتارهای خشونت‌آمیز منجر شود. در ایران امروز حاکمیت اسلام سیاسی و دوقطبی‌های عقیدتی و سیاسی ایجاد شده در فضایی ایدئولوژیک، می‌تواند از عوامل تقویت تعصبات و جزم اندیشی‌هایی باشد که زمینه‌ساز خشونت و تضعیف مدارای اجتماعی هستند. همه عوامل ذکر شده از جمله جامعه موزائیکی، تعارضات سنت و مدرنیته و حاکمیت سیاسی در کنار سایر مسائل فرهنگی و سیاسی و اقتصادی سطح مدارای اجتماعی در جامعه ایرانی را رقم می‌زنند و یا می‌توانند نهادینه شدن رواداری را به تأخیر بیندازند (حسینی بهشتی ۱۳۹۹).

براساس آنچه گفته شد، مسأله رواداری اجتماعی با بسیاری از مسائل دیگر در جامعه ایرانی مرتبط است، همچنین به نظر می‌رسد در چند سال اخیر، مدارای اجتماعی در جامعه ایرانی تضعیف شده است، این که در آینده وضعیت مدارای اجتماعی به چه صورت خواهد بود، پرسشی است که بنیادهای اساسی پژوهش حاضر را صورت‌بندی می‌کند، بنابراین، اتخاذ رویکردی آینده‌پژوهانه، برای بررسی وضعیت رواداری اجتماعی در آینده در جامعه ایرانی ضروری به نظر می‌رسد. آینده‌پژوهی یکی از روش‌های تحقیق میان‌رشته‌ای است که هم از روش‌های کیفی و هم روش‌های کمی بهره می‌جوید، اما در این پژوهش، بیشتر تأکید بر بعد کیفی آینده‌پژوهی است که امکان شناسایی

رویدادها و روندهای مؤثر در شکل‌گیری تحولات آینده و دستیابی به تصویری از آینده را فراهم می‌کند. آینده‌پژوهی به ضرورت نقش آینده‌نگری در مهار کردن بحران تأکید دارد. اگرچه در مورد آینده هیچ چیز را نمی‌توان به‌طور قطعی پیش‌بینی کرد، اما یک اصل قطعی در آینده‌پژوهی این است که انسان می‌تواند در آینده تأثیرگذار باشد. آینده‌پژوهی فراتر از پیش‌بینی و شناخت تغییرات است؛ می‌تواند به‌عنوان برنامه‌ای راهبردی برای تحقق هدفی مشخص مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین شاید بتوان هدف اصلی آینده‌پژوهی را ایجاد آمادگی برای رویارویی با آینده عنوان کرد. در این تحقیق با هدف مطالعه گفتمان‌های مداخله‌گر در رواداری اجتماعی، برآنیم که با روش تحلیل لایه‌ای علت‌ها، چشماندازهایی از آینده رواداری اجتماعی در ایران را ارائه دهیم و به درک عمیق‌تری از مسئله خشونت برسیم.

پیشینه تجربی

اسلامی، حسینی‌جو و پولادی (۱۴۰۱) در پژوهشی، به مطالعه مفهوم مدارا در مکتب لیبرالیسم پرداخته‌اند و نسبت آن را با مفهوم مدارا در نزد نواندیشان دینی در ایران بررسی کرده‌اند. و به این نتیجه رسیده‌اند که مدارا در نزد هر دو گروه معنایی یکسان دارد، با تفاوت‌هایی ظریف. یعنی درباره باورها و رفتارهای اخلاقی افراد به نسبت اخلاقی معتقدند یعنی هرکس می‌تواند هر نوع باوری داشته باشد و براساس باورهای خود رفتار کند و دیگران نباید برای او مزاحمتی ایجاد کنند و احترام به تفاوت‌ها توصیه می‌شود.

ذکایی و امیری‌مقدم (۱۴۰۰) در پژوهش خود به دنبال فهم چیستی، فرایند و منطق شکل‌گیری مدارا، الزامات و اقتضائات آن در متن زندگی روزمره شهری بوده‌اند و در نهایت نظریه‌ای درباره چگونگی بر ساخت مدارا در زندگی روزمره شهری ارائه نموده‌اند. این تحقیق در کلان‌شهر تهران به روش پیمایشی انجام شده است و نتایج حاصله نشان می‌دهد در فرایند بر ساخت مدارا در زندگی روزمره، شهروندان آن را به منزله امری درجه‌مند، چندبعدی و البته به‌گونه‌ای کژنما و اغراق‌شده درک و فهم و بازنمایی می‌کنند.

نیازی، آقابزرگی و گودرزی (۱۴۰۱) به فراتحلیل پژوهش‌های بین سال‌های ۱۳۸۸-۱۳۹۸ پرداخته‌اند. و مطالعه رابطه بین سرمایه اجتماعی و مدارای اجتماعی در ایران هدف پژوهش آن‌ها بوده است. در این فراتحلیل ۱۱ پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است و نتایج بیانگر ناهمگونی مطالعات انجام شده است. میانگین اندازه اثر سرمایه اجتماعی بر مدارای اجتماعی در پژوهش‌های مورد مطالعه معادل ۰/۲۰۵ است که در سطح کم متمایل به متوسط قرار می‌گیرد.

پیری و نیازی (۱۴۰۰) به مطالعه تأثیر متغیر اعتماد اجتماعی بر مدارای اجتماعی پرداخته‌اند و با بررسی ۱۵ پژوهش انجام شده از مجموع پژوهش‌های سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۷، ۷ مقاله مورد مطالعه قرار گرفته است. براساس نتایج این تحقیق تأثیر اعتماد اجتماعی بر مدارای اجتماعی با ضریب ۰/۲۹۶ تایید شده است و متغیر مداخله‌گر سن رابطه معناداری با مدارای اجتماعی داشته است.

داسه، صلاحی و توسلی (۱۳۹۸) برای پاسخ به این مسئله که چرا با توجه به این‌که در دهه‌های پایانی قرن بیستم مفهوم مدارا از اقبال عمومی و علمی بسیاری برخوردار شد، بسط و توسعه نیافته است، دست به پژوهش زده‌اند و ضمن بررسی ابهامات ابعاد مفهومی و سطوح سیاسی، اخلاقی، مذهبی و اخلاقی مدارا، به روش تحلیلی - تطبیقی پس از تبارشناسی مفهوم مدارا، به ارائه تعریف و طبقه‌بندی آن پرداخته‌اند و به ابهامات مفهومی مدارا در ایران تأکید ویژه داشته‌اند.

مالیها و فیتریاسری^۱ (۲۰۲۳) با هدف تقویت بردباری اجتماعی مردم بومی مویی، مطالعه‌ای توصیفی با نگاهی پدیدارشناسانه انجام داده‌اند. در این پژوهش، هدف شناخت دلایل تضعیف و از بین رفتن مدارای اجتماعی است و نتایج نشان می‌دهد که عوامل متعددی و از همه مهم‌تر جهانی شدن همان‌قدر که در افزایش سطح مدارای اجتماعی مؤثر بوده‌اند، در تضعیف ارزش‌ها و قوانین هم نقش داشته‌اند.

ویجایانته و کورنیوان^۲ (۲۰۲۳) پژوهشی با هدف بررسی تقویت ویژگی مدارا از طریق عادت دادن به مهربانی به‌عنوان تلاشی برای پیش‌بینی درگیری در جوامع چند فرهنگی در روستای تمپور، منطقه چهارا انجام داده‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که تنوع یک تهدید نیست، بلکه موهبتی خدادادی است که به مردم یک کشور فرصت می‌دهد با استفاده از اصول و ارزش‌های دموکراتیک از آن‌ها حمایت شود. اجرای شیوه‌های تقویت شخصیت مدارامدار، در جهت تلاش برای حفظ وحدت جامعه چندفرهنگی، می‌تواند راه‌حلی راهبردی باشد. این طرح از طریق تقویت عادت‌های مهربانی طی یک‌سری مطالعه انجام شده است و یافته‌ها نشان می‌دهند که عادت به مهربانی، بردباری افراد را افزایش می‌دهد و نقش مؤثری در کاهش درگیری‌ها و ایجاد هماهنگی در جوامع چندفرهنگی دارد.

ولتویس^۳، ورکوتین و اسمیکز (۲۰۲۱) در پژوهشی نشان داده‌اند که بین همزیستی و تحمل تمایز وجود دارد. آن‌ها در سه مطالعه‌ای که بر روی چهار گروه نمونه از مردم هلند انجام داده‌اند، به صورت تجربی دوصورت متفاوت مدارا را در گروه‌های هدف تشخیص داده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که مدارای منفی احترام همراه با پیش‌داوری برای جلب کمک‌های مالی به مهاجرین است و مدارای مثبت با پذیرش اقلیت‌ها و بدون تعصب. همزیستی می‌تواند برپایه یک مدارای مصلحتی و منفعت‌گرایانه باشد ولی احترام به تساهل پایدارتر است و برپایه شناخت و آگاهی است.

ورکوتین و کلین^۴ (۲۰۲۱) در پژوهش خود به دنبال پاسخ به سه سؤال اصلی هستند. ۱. آیا سن با پذیرش تنوع عقاید رابطه دارد؟ ۲. دلایل تمرکز و آموزش مدارا به کودکان چیست؟ ۳. دلایل و شرایطی که مدارا را کاهش می‌دهند کدامند؟ نتایج تحقیق نشان می‌دهد که سن تنها عامل تأثیرگذار بر مدارا یا نامدارگری نیست؛ بلکه سطح توقع تحمل، چگونگی آموزش و زمان آن در سطح و میزان تحمل اختلاف عقاید مؤثر است.

در مجموع پژوهش‌های انجام شده در زمینه مدارا و رواداری در ایران عمدتاً به مطالعه وضع موجود و متغیرهای اثرگذار بر میزان رواداری افراد در گروه‌های مختلف اجتماعی پرداخته‌اند، و با مطالعه ابعاد مدارای اجتماعی و تبیین آن‌ها در گروه‌های مختلف به شناخت موانع مدارای اجتماعی کمک کرده‌اند؛ پژوهش‌های انجام شده در سال‌های اخیر نشان می‌دهد متغیرهای مؤثر بر میزان مدارای اجتماعی بدین شرح‌اند: مشارکت اجتماعی (گلابی و رضایی، ۱۳۹۲) سرمایه اجتماعی (افشانی و رام، ۱۳۹۶؛ فیروزجانیان و فرزام، ۱۳۹۹؛ بیاتی، جهانبخش و بهیان، ۱۳۹۷؛ گلابی و دیگران، ۱۴۰۰)، اعتماد اجتماعی (جلاییان، قاسمی و ایمان، ۱۳۹۷؛ مرتضوی وحاجی‌یوسفی، ۱۳۹۹)، دینداری (مؤمنی، ایمان و رجبی، ۱۳۹۵)، هوش فرهنگی (بهشتی، علیزاده و کنعانی، ۱۳۹۸)، فردگرایی (افرا، ۱۴۰۱) سرمایه اقتصادی (گلابی و رضایی، ۱۳۹۲) تحصیلات (عسگری و شارع‌پور، ۱۳۸۸)، جنس، وضعیت تأهل، اشتغال، تحصیلات (شریفی، ۱۳۹۲) و ...

^۱ . Malihah, E., & Fitriyasi, S

^۲ . Wijayanti, T., & Kurniawan, M. A

^۳ . Velthuis, E., Verkuyten, M., & Smeekes, A

^۴ . Verkuyten, M., & Killen, M

همان‌طور که مشاهده می‌شود در هیچ یک از پژوهش‌های انجام شده در کشور، به آینده‌پژوهی سطح رواداری و مدارا در جامعه ایران پرداخته نشده است و صرفاً بر عوامل مؤثر بر مدارا در وضعیت کنونی تمرکز داشته‌اند. آینده‌پژوهی رواداری می‌تواند با مطالعه همه‌جانبه وضعیت کنونی جامعه، روند پیچیده شکل‌گیری آینده را به تصویر بکشد.

ملاحظات نظری

نخستین بار پیر بیل^۱ بود که در غرب نظریه تساهل را در کتابی به نام «مجبورشان کن تا بگروند» در دفاع از مدارای مذهبی طرح کرد. جان لاک^۲ هم در کتابی با عنوان «رساله‌ای در باب تساهل» (۱۶۸۷) بر تساهل مذهبی تأکید دارد و معتقد است اشخاص، کلیساها و حتی دولت به بهانه دین، حق تجاوز به حقوق مدنی و مواهب دنیوی دیگران را ندارند و قدرت فرمانروا نیز آنقدر نیست که بتواند با استفاده از قوانین خود، احکام ایمان و اشکال عبادات را معین کند (لاک، ۱۳۷۷؛ شریفی، ۱۳۹۲). وی تنها وظیفه حاکم یا دولت را تأمین امنیت، سلامت، حفظ جان و مال مردم می‌داند و ایمان اجباری را بی‌پایه و پیامد زور می‌داند (سادا-ژاندرون، ۱۳۷۸: ۹۹-۱۰۰). در اندیشه میل^۳ مفهوم مدارا به کمال می‌رسد. به نظر میل، ضرورت احترام به آزادی دیگران، عدم دخالت و لزوم مدارا را توجیه می‌کند. وی معتقد است نه تنها تنوع باید وجود داشته باشد، بلکه دولت نیز باید در حفظ و بسط آن بکوشد، همچنین بر این امر تأکید دارد که اگر انسان‌ها بخواهند خودمختار باشند باید حق انتخاب داشته و این حق انتخاب ممکن نیست مگر در جوامعی که در آن‌ها تنوع و تعدد افکار وجود دارد (شریفی، ۱۳۹۲). آنتونیوگرامشی مدارا را عمل مؤثر (پراکسیس) می‌داند، بدین معنا که آن را شرط تعهد گروه اجتماعی و عمل سیاسی و نقطه مقابل بی‌تفاوتی می‌داند، بر این اساس مدارا از نظر گرامشی، روش گفت و شنود بین انسان‌هاست (سادا-ژاندرون، ۱۳۷۸: ۲۱۴-۲۱۷). هابرماس مدارا را حاصل بحث مباحثه کنندگان در زیست جهان با هم‌دیگر می‌داند و این که هر فردی (فارغ از هر تقسیم بندی) این امکان را داشته باشد که در گفتگوی آزاد شرکت کند (هابرماس، ۱۳۷۹). وگت^۴ (۱۹۹۷) مدارا را خویشتن‌داری در برابر چیزی که دوست نداریم یا چیزی که نسبت به آن احساس تهدید می‌کنیم، می‌داند. او معتقد است که ما معمولاً برای حفظ یک گروه اجتماعی یا سیاسی و هماهنگی در گروه، این راه را انتخاب می‌کنیم (Vogt, 1997; as cited in Volhardt et al., 2008: 145). سازه مدارا در نظر وگت از سنت علوم سیاسی می‌آید که می‌پرسد: مدنیت چه نیازهایی دارد؟ پاسخی که دانشمندان علوم سیاسی از جمله وگت به این سؤال می‌دهند این است که اساسی‌ترین ضرورت برای نگهداری جامعه مدنی، مداراست (او مدارا را به سه دسته تقسیم می‌کند که با یکدیگر هم‌پوشانی دارند: مدارای سیاسی، اخلاقی و اجتماعی (Phelps, 2004; Colesante, 1997). منظور او از مدارای سیاسی به خودداری ارادی در مواجهه با عمل افراد در فضای عمومی یا احترام به آزادی‌های مدنی دیران است. مدارای اخلاقی، مدارا نسبت به اعمال دیگران در فضای خصوصی است (Phelps, 2004: 26) منظور وگت از مدارای اجتماعی مدارا نسبت به حالت‌های مختلف انسان بودن است، چه ویژگی‌هایی که از هنگام تولد همراه افراد است مانند رنگ پوست و جنسیت، و چه آنهایی که در طول زندگی از طریق فرایند اجتماعی شدن کسب می‌شوند مانند زبان (Phelps, 2004: 25; Colesante, 1997: 5).

1. Pierre Bayle

2. John Locke

3. John Stuart Mill

4. Vogt

اسکارمن^۱ (۱۹۸۷)، مدارا را به دو دسته مدارای مثبت و مدارای منفی تقسیم کرده است. مدارای منفی به معنای عدم مداخله در امور مردم و رها کردن مردم به حال خودشان معرفی شده است، یعنی هر فرد در ارتباط با مسائل مختلف زندگی، گزینش‌ها و تصمیم‌گیری‌ها دارای آزادی کامل است و افراد حق دخالت در محدوده آزادی فرد را ندارند (عسگری و شارع‌پور، ۱۳۸۸). مدارای مثبت هم به معنی پشتیبانی از حقوق و آزادی‌های مردم برای دستیابی به اهداف زندگی و برخورداری آنها، از فرصت‌های برابر در جامعه است (افشانی و رام، ۱۳۹۶). از منظر جامعه‌شناختی، جامعه‌شناسانی از جمله پیتز کینگ^۲ (۱۹۷۶) تحمل و مدارا را بخشی از سرمایه اجتماعی می‌دانند. کینگ مدارا را برحسب موضوع، به سه دسته هویتی، سیاسی و رفتاری تقسیم کرده است. این تقسیم‌بندی بدین ترتیب است:

۱- مدارای هویتی یعنی اعمال مدارا نسبت به ویژگی‌هایی که اختیاری نیستند که خود شامل مدارا نسبت به هویت‌های مختلف از قبیل ادیان مختلف، ملیت‌های گوناگون و قومیت‌های متمایز می‌شود؛

۲- مدارای سیاسی که ناظر به قبول حق برای گروه‌هایی است که مورد تأیید فرد نیستند؛

۳- مدارای رفتاری که خود ناظر به سه نوع مداراست: مدارا در الگوهای روابط جنسیتی، مدارا نسبت به جرم، و مدارا نسبت به مجرمان (کینگ، ۱۹۷۶؛ به نقل از سراج‌زاده و دیگران، ۱۳۸۳).

گلد اسمیت^۳ (۱۹۷۳) مدارای اجتماعی را به دو دسته فعال و منفعل تقسیم کرده است؛ مدارای فعال نیز به نوبه خود به دو دسته انتزاعی و عینی تقسیم می‌شود. مدارای فعال انتزاعی بدین معنی است که فرد به لحاظ شفاهی معتقد به مدارا نسبت به دیگران متفاوت باشد و زمانی که فرد علاوه بر اینکه شفاهاً معتقد به مدارا نسبت به دیگران بود عملاً نیز مدارای خود را نشان داد، تبدیل به مدارای فعال عینی می‌شود. مدارای منفعل نیز حکایت از نوعی بی‌تفاوتی افراد نسبت به یکدیگر دارد. به اعتقاد گلد اسمیت، اگر توسعه اجتماعی و توسعه در سایر عرصه‌ها با موفقیت صورت گرفته باشد، مدارای منفعل باید به مدارای فعال تبدیل شود. همچنین، وی معتقد است ادامه روند توسعه اصول جامعه‌پذیری مجدد، به عنوان تشخیص ضوابط جنایی، بدون در نظر گرفتن پیشینه این نوع مدارا خطرناک است؛ مدارای منفعل، ناکامی و بی‌علاقگی، همگی حاکی از این است که واکنش‌های خشونت آمیز، دوباره گسترش خواهند یافت (Goldschmidt, 1973: 161).

در یک نگاه کلی مطالعات مربوط به مدارا به دیدگاه‌های سنتی و مدرن تقسیم می‌شوند: نظریات سنتی بیشتر نگاهی اخلاقی به رواداری دارند و به عنوان یک فضیلت فردی دانسته می‌شود، اما در نظریات مدرن رواداری یکی از مؤلفه‌های جامعه مدنی محسوب می‌شود و از تسهیل‌کننده‌های زیست اجتماعی سالم و از پیش‌برنده‌های توسعه انسانی است. تأکید بر نقش تنش‌زدا و خشونت‌پرهیز رواداری ابتدا در زمینه مدارای دینی و مذهبی مطرح شد وقتی در اروپا خشونت‌های مذهبی و جنگ‌های عقیدتی عامل اصلی کاهش همبستگی اجتماعی و گسست به حساب می‌آمد، اما رفته‌رفته ابعاد دیگر رواداری اهمیت یافت مانند رواداری سیاسی، قومی، فرهنگی، رفتاری، جنسیتی و... در نظریات نوین نقش حکومت‌ها و گروه‌های حاکم در میزان رواداری مردم مورد توجه بیشتری قرار گرفته است و رواداری از یک فضیلت فردی فراتر رفته و به عنوان یک ویژگی اجتماعی در گروه‌های مختلف انسانی مورد پژوهش و مطالعه قرار می‌گیرد. در این پژوهش با توجه به چندساحتی بودن مفهوم رواداری، سعی کرده‌ایم با انتخاب خبرگان دانش‌های مختلف از زوایای

1. Scarman

2. King

3. Goldschmidt

مختلف به تصویرآینده رواداری در ایران دست یابیم و عوامل مختلف کاهنده و افزایشده سطح رواداری در نگرش و رفتار انسان‌ها، در ابعاد گوناگون رواداری را شناسایی کنیم. مولفه‌های رواداری مورد مطالعه در این پژوهش از دیدگاه‌های وگت، کینگ و گلداسمیت گرفته شده است.

روش و داده‌های پژوهش

پژوهش حاضر بر مبنای روش‌های کیفی و با بهره‌گیری از رویکرد اکتشافی و استراتژی استقرایی صورت گرفته است. رویکرد مورد استفاده در این پژوهش، آینده‌پژوهی و استفاده از تکنیک «تحلیل لایه‌ای علی» است. روش آینده‌پژوهی با ارائه توصیف‌ها و تجویزهایی در خصوص آینده، شرایط را مهیا می‌کند تا بتوان از طیف آینده‌های بدیلی که پیش رو قرار دارند، انتخابی کرد که زمینه رفتار کنشگرانه و پیش‌دستانه را فراهم کند (عیوضی، ۱۳۹۵: ۱۷۹). از نگاه وندل بل (۲۰۱۱: ۷۳)، آینده‌پژوهی، مطالعه نظام‌مند، کشف، ابداع، ارائه، آزمون و ارزیابی آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب است. آینده‌پژوهی، انتخاب‌های مختلفی راجع به آینده فراروی افراد و سازمان‌ها قرار می‌دهد و در انتخاب و پی‌ریزی مطلوب‌ترین آینده به آنان کمک می‌کند.

جامعه آماری پژوهش حاضر، شامل صاحب‌نظران حوزه علوم اجتماعی است که درباره موضوع پژوهش صاحب‌نظر بوده یا مطالعاتی انجام داده‌اند. این خبرگان از طریق روش نمونه‌گیری هدفمند و گلوله‌برفی انتخاب شده‌اند، بر این اساس، از افراد خبره درخواست شد، ضمن بیان دیدگاه خود در مورد موضوع پژوهش، افراد دیگری را که می‌شناسند به عنوان خبره معرفی کنند. بر این مبنای، شیوه «اشباع نظری» به مثابه یک معیار استاندارد برای پایان نمونه‌گیری استفاده شد. به منظور طراحی پروتکل مصاحبه از مرور ادبیات، تکنیک پستل^۱ و روش مصاحبه W1H5^۲ استفاده شده و پرسش‌های به شکلی طراحی شده که مفهوم رواداری اجتماعی در افق بیست سال آینده از صاحب‌نظران پرسیده شود. تحلیل پستل شامل جمع‌آوری و به تصویر کشیدن اطلاعات در مورد عوامل داخلی و خارجی است. تحلیل پستل ابزار ساده و مؤثری است که در تجزیه و تحلیل موقعیت‌های مختلف برای شناسایی عوامل کلیدی مؤثر بر یک پدیده به کار می‌رود (سلاجقه، صفدریان و خیری ۱۳۹۳: ۳۲).

به منظور بررسی اعتبار و کیفیت یافته‌های مربوط به مضمون‌های پژوهش از روش لینکلن و گوبا (۱۹۸۵؛ به نقل از فیلیک، ۱۳۹۹: ۴۲۰) استفاده شده است. در این روش چهار عنصر باورپذیری، اطمینان‌پذیری، تأییدپذیری و انتقال‌پذیری برای اعتبار یافته‌های پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد. باورپذیری به معنای باور داشتن به یافته‌های حاصل از پژوهش و خودبازبینی محقق در فرآیند گردآوری و تحلیل داده‌ها است، اطمینان‌پذیری از طریق توانایی محقق در شناسایی منبعی که داده‌های یک مطالعه از آن آمده، انتقال‌پذیری که بر مبنای کاربرد پژوهش است و در نهایت تأییدپذیری که بر مبنای واقعی بودن یافته‌های پژوهش است. بر این اساس، به منظور افزایش اعتبار این پژوهش از شاخص «کاپای کوهن»^۳ استفاده شد. کدگذاری توسط چند نفر از صاحب‌نظران صورت گرفته و مقدار کاپای کوهن بیش از ۰/۸۰ بوده که مقدار قابل قبولی است و حکایت از اعتبار یافته‌های پژوهش دارد.

^۱. PESTEL

^۲. تکنیک پستل یک چارچوب تحلیلی برای ارزیابی عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، تکنولوژیکی، زیست‌محیطی و قانونی اثرگذار بر یک سازمان یا محیط اجتماعی است. روش مصاحبه W1H5 با طرح پرسش‌هایی از «چه چیزی؟»، «چگونه؟»، «چه قدر؟»، «چه مدت؟»، «چه زمانی؟»، «چه کسی؟» به جمع‌آوری اطلاعات دقیق و جامع در مورد یک موضوع می‌پردازد.

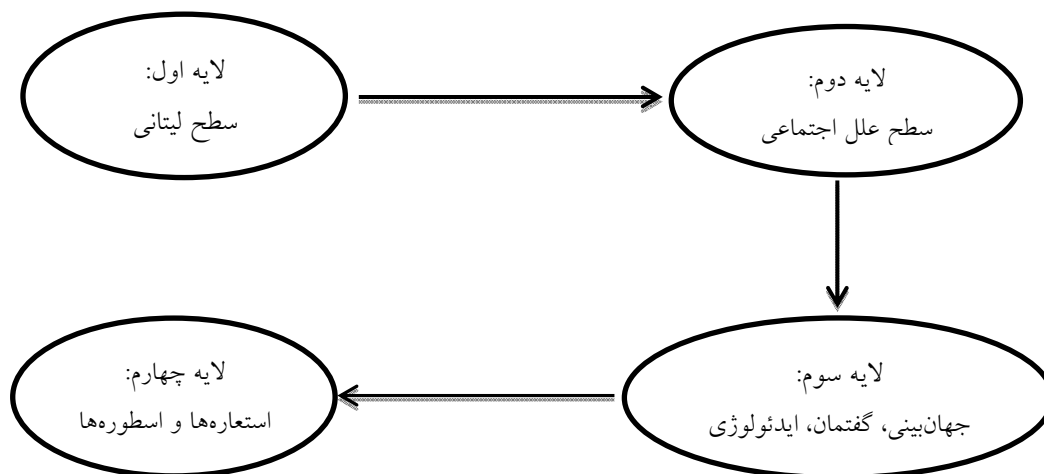
^۳. Chohen's Kappa

در این پژوهش به‌منظور تحلیل یافته‌ها از تحلیل مضمون کیفی براون و کلارک استفاده شده است. در این روش، مضمون بیانگر اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و پرسش‌های پژوهش است و تا حدی، معنی و مفهوم الگوی موجود در دامنه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد (کمالی، ۱۳۹۷: ۱۹۲). تحلیل مضمون (درون‌مایه)، یکی از روش‌های اساسی تحلیل در پژوهش کیفی است. این روش برای شناسایی، تحلیل و گزارش دادن الگوهای موجود در داده‌ها به‌کار می‌رود. مضمون در اصل، مهم‌ترین پاسخ و معنای موجود در داده را در رابطه با سؤال پژوهش نشان می‌دهد. در این روش تحلیل‌گر الگوهای معنایی و موضوعاتی که جذابیت بالقوه دارند را مورد نظر قرار می‌دهد. این تحلیل شامل یک رفت و برگشت مستمر بین مجموعه داده‌ها و کدگذاری آن‌ها است. علاوه بر این تحلیل تم فراگردی است که در طول زمان باید انجام پذیرد، به این معنی که محقق در طول زمان داده‌ها را گردآوری و تحلیل می‌کند (ابویی اردکان و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۲) مضمون، ویژگی تکراری و متمایزی در متن است که به نظر پژوهشگر او را به پاسخ سؤال تحقیق نزدیک می‌کند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۹) برای بالا بردن اعتبار مضمون‌های مشخص شده، از سه عنصر مورد نظر گوبا و لینکن (۱۹۸۵) یعنی اعتبارپذیری، انتقال‌پذیری و تأییدپذیری استفاده شده است. اعتبارپذیری از طریق خودبازبینی محقق در جریان جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها و همچنین استفاده از تکنیک سه‌گانه و انتقال از طریق گسترش و توصیف داده‌ها در طول مرحله گردآوری و به‌کارگیری رویه‌های خاص تحلیل طرح‌واره‌ای (شماتیک) عوامل مورد بررسی قرار گرفت و برای دستیابی به تأییدپذیری، همه داده‌های خام و یادداشت‌ها و اسناد برای بازبینی‌های بعدی بایگانی شدند تا کیفیت یافته‌ها و تفسیرها بررسی شود.

روش تحلیل لایه‌ای علی که روش اصلی این پژوهش است، نخستین نظریه و روش جدید و عمده آینده‌پژوهی پس از روش دلفی در چهل سال گذشته است (Bell, 2011: 73). این روش به دنبال حرکت در فراسوی سطح ظاهری پژوهش‌های متعارف علوم اجتماعی و روش پیش‌نگری است؛ چرا که این روش‌ها در اغلب موارد توانایی شکافتن و طرح مسائل گفتمان‌ها، جهان بینی‌ها و ایدئولوژی‌ها را ندارند و نمونه‌های آرمانی، اسطوره‌ها و استعاره‌ها را بیان نمی‌کنند. تحلیل لایه‌ای علی دارای چهار سطح یا لایه است:

- سطح نخست «لیتانی» است. این سطح جایگاه روندهای کمی، مشکلات و مسائل است؛ در این سطح اغلب حس انفعال در مقابل سؤال «چه باید کرد؟» به وجود می‌آید. این سطح متعارف اکثر تحقیقات آینده‌پژوهی است که می‌تواند به سرعت منجر به خلق سیاست بیم و ترس شود. سطح لیتانی آشکارترین و مرئی‌ترین سطح است و نیاز به توانایی تحلیلی اندکی دارد. در این لایه فرض‌ها به‌ندرت مورد پرسش قرار می‌گیرند.
- سطح دوم به علل نظام‌مند از جمله عوامل اجتماعی، فناورانه، اقتصادی، سیاسی، زیست محیطی و تاریخی ارتباط دارد. این سطح عملکرد مناسبی در بیان شرح‌های فنی و هم‌چنین تحلیل علمی و دانشگاهی دارد. نقش دولت و بازیگران دیگر و منافع آن‌ها در اغلب موارد در این سطح مورد اکتشاف قرار می‌گیرد. در اغلب موارد در مورد داده پرسش می‌شود.
- سطح عمیق‌تر سوم به گفتمان‌ها و جهان‌بینی‌هایی ارتباط دارد که از موضوع پشتیبانی می‌کنند و اقدام به مشروع‌سازی آن می‌نماید. وظیفه این سطح یافتن فرآیندهای عمیق‌تر اجتماعی، زبانی و فرهنگی مستقل بازیگران و تا حدی مستقل از نظام است. در این سطح تشخیص فرض‌های عمیق‌تر پیش‌زمینه، یک موضوع بسیار مهم است و تلاش‌هایی در جهت چشم‌اندازسازی مجدد مسئله و موضوع صورت می‌گیرد. در این مرحله می‌توان به اکتشاف این امر پرداخت که چگونه گفتمان‌های مختلف، بیش از علت یا میانجی عمل می‌کنند. این سطح به تحقیق در این مورد می‌پردازد که چگونه گفتمان مورد استفاده در درک مسئله، بخشی از چارچوب‌بندی موضوع و مسئله است.

- لایه چهارم تحلیل، سطح استعاره و اسطوره است. در این سطح داستان‌های عمیق و الگوهای جمعی، یعنی ابعاد ناخودآگاه و اغلب احساسی مشکل، مسئله وجود دارند. این سطح تجربه سطحی غریزی / احساسی در مورد جهان‌بینی مورد نظر فراهم می‌سازد. زبان مورد استفاده کمتر خاص و ویژه بوده و ارتباط بیشتری با تصاویر دیداری رو به تکامل دارد و به لمس قلب به‌جای خواندن ذهن می‌پردازد. این سطح ریشه و مبدأ طرح پرسش است. لایه چهارم، ما را به سطح اسطوره‌های هویت می‌برد. این دورنما، گامی به عقب از آینده واقعی است تا به فرض‌های عمیق‌تر درباره آینده مورد بحث، به‌ویژه آن‌هایی که غیرمنطقی یا پسا منطقی‌اند، پرداخته‌شود. استعاره‌ها و اسطوره‌ها نه تنها بنیان‌های تمدنی عمیق‌تر را برای آینده‌های خاص آشکار می‌سازند، بلکه خلق و درک آینده را به سطحی فراتر از تلاش‌های منطقی و طراحی می‌رسانند. آن‌ها مفاهیم ناخودآگاه و اسطوره‌ها را به گفتمان‌های ما از آینده باز می‌گردانند، دیالکتیک‌های آسیب و تعالی تمدنی تبدیل به بخش‌هایی می‌شوند که موجب کسب بصیرت درباره گذشته، حال و آینده می‌شوند (طاهری دمنه، ۱۳۹۴: ۱۱۷).

شکل ۱- مدل تحلیل لایه‌ای علی

بر این اساس مراحل انجام پژوهش حاضر به شرح زیر است: (۱) انجام مصاحبه با خبرگان، (۲) بررسی محتوای مصاحبه‌ها با روش تحلیل تم و مشخص کردن تم‌های اصلی و فرعی. (۳) لایه‌بندی یافته‌های تحلیل تم در قالب سطوح تحلیل لایه‌ای علی (لیتانی، علل اجتماعی، گفتمان یا جهان‌بینی، اسطوره). (۴) طراحی آینده‌های ایده‌آل، محتمل، باورپذیر و ممکن. (۵) تهیه گزارش نهایی.

یافته‌های پژوهش

جدول ۱، اطلاعات توصیفی مصاحبه‌شوندگان در پژوهش حاضر را نشان می‌دهد. تعداد ۱۵ نفر از متخصصان و خبرگان در رشته‌های علمی مرتبط در پژوهش حاضر به‌عنوان شرکت‌کننده مورد مصاحبه قرار گرفتند که ویژگی‌های آن‌ها در جدول نشان داده شده است.

جدول ۱- آمار توصیفی مصاحبه‌شوندگان

جنسیت	تحصیلات	رشته و تخصص	شغل	سابقه فعالیت در این رشته
مرد	دکتری تخصصی	علوم سیاسی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۸ سال
مرد	دکتری تخصصی	علوم سیاسی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۱۱ سال
مرد	دکتری تخصصی	علوم سیاسی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۶ سال
مرد	دکتری تخصصی	جامعه‌شناسی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۱۸ سال
مرد	دکتری تخصصی	جامعه‌شناسی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۱۰ سال
زن	دکتری تخصصی	جامعه‌شناسی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۱۴ سال
مرد	دکتری تخصصی	مطالعات فرهنگی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۴ سال
زن	دکتری تخصصی	مطالعات فرهنگی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۴ سال
زن	دکتری تخصصی	مطالعات فرهنگی	عضو هیئت علمی دانشگاه	۳ سال
مرد	دکتری تخصصی	فلسفه	عضو هیئت علمی دانشگاه	۲۰ سال
مرد	دانشجوی دکتری	فلسفه	ناشر تخصصی فلسفه و ادبیات	۹ سال
مرد	دکتری تخصصی	روانشناسی	روان درمانگر	۲۷ سال
زن	دکتری تخصصی	روانشناسی	روان درمانگر	۷ سال
مرد	کارشناسی ارشد	زبان انگلیسی	نویسنده و مترجم حوزه مدارا	بیش از ۳۰ سال
مرد	دکتری تخصصی	مدیریت	نویسنده و منتقد اجتماعی	۲۴ سال

۱) تحلیل در لایه اول (لیتانی)

تحلیل در این سطح براساس عینی‌ترین و آشکارترین وجوه مسئله مورد مطالعه است؛ آن‌چه که برای همگان قابل مشاهده است. در این لایه، به دنبال پاسخ این سؤال هستیم که شواهد و محسوسات، وضعیت مدارا و رواداری را چگونه گزارش می‌دهند؟

جدول ۲- تحلیل در سطح لیتانی

مقوله اصلی	مقوله فرعی	شاخص‌ها
جامعه عصبانی	خشونت در فضاهای عمومی	۱- خشونت‌های کلامی در فضاهای مجازی و واقعی ۲- نزاع‌های خیابانی به دلیل نارواداری در فرهنگ رانندگی ۳- نزاع بر سر جای پارک خوردو ۴- درگیری‌های لفظی و فیزیکی بر سر نوع پوشش ۵- پرونده‌های بسیار نزاع در پزشکی قانونی منجر به مرگ و نقص عضو ۶- آمار بالای مراجعین به کلانتری‌ها به خاطر نزاع و درگیری
	خشونت خانگی	۱- طلاق ۲- خشونت خانگی علیه زنان ۳- خشونت خانگی علیه کودکان ۴- مشاجرات خانوادگی (مانند اختلاف مالی بر سر ارثیه و مهریه) ۵- خشونت‌های خودمحور شامل خودکشی و خودآزاری
	خشونت ساختاری و سازمان‌یافته	۱- خشونت علیه اقلیت‌های دینی و مذهبی ۲- خشونت علیه معترضان و منتقدان و کنشگران اجتماعی ۳- تأکید مسئولین کشوری بر طراحی توطئه از سوی دشمنان ۴- نابرابری و بی‌عدالتی ۵- خشونت‌های قانونی
شکاف اجتماعی	بی‌اعتمادی اجتماعی	۱- بی‌اعتمادی به ساختار سیاسی و کاهش مشروعیت نظام سیاسی ۲- تضعیف تعهد اجتماعی ۳- افزایش سوءظن به دلیل جو امنیتی و کنترل‌های شدید.
	بی‌تفاوتی اجتماعی	۱- تغییر نظام ارزش‌ها ۲- کاهش احساس مسئولیت اجتماعی ۳- بالا رفتن سطح نیازها و توقعات و مطالبات ۴- اولویت نفع شخصی ۵- انزوای اجتماعی، احساس عجز و ناتوانی و تنهایی ۶- کاهش دلبستگی به عناصر و مفاهیم هویت‌ساز مانند وطن

مؤلفه‌ها و شاخص‌های مندرج در جدول (۲) حاصل مطالعه و تحلیل داده‌های به‌دست آمده از مصاحبه‌هاست که در دو مقوله اصلی و پنج مقوله فرعی دسته‌بندی و عمده‌ترین شاخص‌های هر کدام فهرست شده است. دو مقوله اصلی خشونت و شکاف اجتماعی است که شدت و ضعف هر کدام با سطح رواداری و مدارای اجتماعی رابطه مستقیم دارد. در مقوله جامعه عصبانی، سه مقوله فرعی خشونت در فضاهای عمومی، خشونت خانگی و خشونت ساختاری و سازمان یافته مشخص گردید، اگر چه هر سه مقوله در مواردی هم‌پوشانی دارند ولی سعی شده است این دسته‌بندی‌ها براساس شاخص‌های طرح شده از سوی خبرگان در مصاحبه‌ها باشد. به‌عنوان نمونه بخشی از درگیری‌ها و نزاع‌های اجتماعی و اختلافات خانوادگی ناشی از خشونت ساختاری هستند. شاخص‌های شکاف اجتماعی هم در دو مقوله بی‌اعتمادی اجتماعی و بی‌تفاوتی اجتماعی تقسیم شده‌اند. مدارا را می‌توان پذیرش و کنار آمدن با افراد و گروه‌هایی که از نظر نظام ارزشی و عقیدتی با ما متفاوت هستند، تعریف کرد. مدارا، پاسخی به تفاوت‌ها و تضادهاست و ظرفیتی است که افراد به میزان‌های متفاوت از آن برخوردارند. سطح مدارای اجتماعی متضمن داشتن صفت شکیبایی است و مفهوم مقابل آن عدم تحمل، ناشکیبایی و خشونت‌ورزی است. شاخص‌های جامعه عصبانی اعم از خشونت در فضاهای عمومی و خشونت خانگی حاصل کاهش سطح تاب‌آوری اجتماعی است؛ تاب‌آوری اجتماعی را می‌توان ظرفیت تبدیل و تحول، تطبیق و سازگاری و توان مقابله با تنش‌ها و بحران‌های اجتماعی دانست. تاب‌آوری اجتماعی از ظرفیت و توانایی خاصی در افراد و گروه‌ها، خانواده و جوامع صحبت می‌کند که عمدتاً یادگیری سازگاری و همچنین قدرت تطبیق با شرایط و مقتضیات را در بردارد؛ تاب‌آوری اجتماعی قدرت مبتنی بر انعطاف است؛ کاهش تاب‌آوری و انعطاف منجر به خشونت در صورت‌های مختلف می‌شود. هیرشی معتقد است که بزهکاری و انحرافات اجتماعی نظیر خشونت زمانی اتفاق می‌افتد که قیود فرد نسبت به اجتماع ضعیف شود یا به کلی از بین برود (سام‌آرام و منصوری، ۱۳۹۶). خشونت ساختاری شکلی از خشونت است که با نهادینه کردن تعصب و تبعیض‌های سیستماتیک و قطبی‌سازی جامعه به کاهش سطح تاب‌آوری و در نتیجه رواداری اجتماعی دامن می‌زند.

مهارت‌های اجتماعی افراد شامل فرد خشونت‌ورز و خشونت‌پذیر اهمیت بسیار دارد. خشونت‌ورز با تقویت مهارت‌های کنترل خشم می‌تواند تا اندازه‌ای خشم خود را کنترل کند، اما عموماً چنین مهارتی به شکل رسمی آموزش داده نمی‌شود. افرادی که در مهارت کنترل خشم ضعف دارند، در هر موقعیت دشواری، خشمگین می‌شوند و برای کاهش خشم خود ممکن است مرتکب خشونت بشوند که در محیط خانه عموماً زنان در معرض خشونت هستند. مهارت‌هایی که زنان در مواجهه با موقعیت خشونت می‌توانند داشته باشند و از آن‌ها استفاده کنند هم از اهمیت بسزایی برخوردار است و می‌تواند منجر به کاهش خشونت شود (کوچانی‌اصفهانی و دیگران، ۱۴۰۱: ۴۰۴).

مقوله اصلی دیگر شکاف اجتماعی است که محصول کاهش سرمایه‌های اجتماعی است و در دو مقوله فرعی بی‌اعتمادی اجتماعی و بی‌تفاوتی اجتماعی آورده شده است؛ سرمایه اجتماعی، یکی از مهم‌ترین دارایی‌هاست که از شاخصه‌های رشد و توسعه هر جامعه‌ای به‌شمار می‌آید و از رهگذر این سرمایه حیاتی است که انسجام، اعتماد متقابل و حسن اطمینان و همبستگی در جامعه فراهم می‌شود و هرگونه کاهش در آن، منجر به کاهش مشارکت‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی شهروندان می‌شود (صالحی‌امیری و امیرانتخابی، ۱۳۹۲).

اعتماد هسته اصلی روابط اجتماعی و از عوامل مؤثر در رشد و گسترش آن است، موجب تسهیل تعاملات کنشگران می‌شود و زمینه بروز رفتار مداراجویانه را فراهم می‌کند. مدارای اجتماعی در بستر اعتماد و تعاملات اجتماعی موجودیت پیدا کرده و توسعه و تقویت می‌شود. از نظر گیدنز ارتباط ناب منوط به اعتماد متقابل است. نکته مهم در ساختن و پرداختن اعتماد در روابط ناب این است که هرکس باید شخصیت دیگری را به رسمیت بشناسد و قادر باشد به‌طور منظم برخی پاسخ‌های مطلوب را از گفتار و رفتار او استنباط کند. همچنین اعتماد باید براساس نوعی تعهد متقابل ولی خودخواسته توسعه یابد تا رابطه ژرف‌تری را به ارمغان بیاورد (گیدنز، ۱۳۷۸: ۱۴۰).

بی‌تفاوتی اجتماعی گاهی در کنار مفاهیمی مانند بی‌تفاوتی سیاسی، بی‌تفاوتی اخلاقی و بی‌تفاوتی فرهنگی به‌کار می‌رود؛ با این وجود، بی‌تفاوتی اجتماعی با زندگی مردم در کلان‌شهرها، تسلط روحیه فردگرایی، غلبه روح عینی بر روح ذهنی، انزوای اجتماعی و نهایتاً دل‌زدگی اجتماعی مورد ارزیابی قرار داده است. در بی‌تفاوتی اجتماعی؛ مردم در جوامع مدرن الگوی یکسانی را در وابستگی‌های گروهی خود ندارند. در این حالت ایجاد روابط اجتماعی، همزمان با وابسته شدن فرد به گروه‌ها، چندانکه می‌شود. لذا زمینه برای ظهور فردگرایی نیز فراهم می‌شود، البته حین بروز فردگرایی نیز، بسیاری از وابستگی‌های گروهی با تضاد همراه می‌شود (Turner et al., 2012: 259). بی‌تفاوتی سیاسی، نوعی بی‌میلی در رابطه با مشارکت و درگیری فعال در فرایندهای سیاسی به‌کار می‌رود. از جمله این فرایندهای سیاسی می‌توان به بی‌تمایلی شهروندان جهت شرکت در انتخابات، رأی دادن به کاندیدها، بی‌اعتنایی به جریان‌ات و اتفاقات سیاسی روز، بی‌اعتنایی به آینده سیاسی کشور و عدم مشارکت در تصمیم‌گیری‌های سیاسی یک جامعه اشاره کرد. بی‌تفاوتی سیاسی نوعی تنفر سیاسی و احساس بی‌قدرتی را برای شهروندان به ارمغان می‌آورد (نادری و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۰). از طرفی بی‌تفاوتی فرهنگی و اخلاقی به عدم توجه به اصول اخلاقی و فرهنگی حاکم بر جامعه دانست که افراد در کنار رفتارهای غیراخلاقی و غیرهنجاری و غیرارزشی دیگران واکنشی نشان نمی‌دهند و به تعبیری نسبت به اوامر و نواهی بی‌احساس و بی‌اعتنا می‌شوند. بی‌تفاوتی فرهنگی که باعنوان تنفر فرهنگی هم از آن یاد می‌شود؛ احساسی است که در آن فرد نسبت به باورها و اهدافی که در یک جامعه خاص ارزشمند و دارای پاداش اجتماعی است، اعتقاد نازلی دارد (Seeman, 1966: 354). داده‌ها در این سطح از کاهش سطح رواداری و افزایش خشونت و شکاف اجتماعی حکایت می‌کنند.

(۲) تحلیل در لایه دوم (علل اجتماعی)

در این لایه به تصاویر آشکاری که در سطح لیتانی ساخته شده‌اند، پاسخ داده و ذکر می‌شود این تصاویر چه علل اجتماعی دارند؟ و یا این که چه کسی و چه کسانی باعث ایجاد آن‌ها شده‌اند؟ در سطح علل اجتماعی از تحلیل پستل برای رسیدن به علل آینده ارزش‌ها در ذهن خبرگان پرداخته می‌شود.

جدول ۳- تحلیل در سطح علل اجتماعی

مقوله اصلی	مقوله فرعی	راهکارها
عوامل اقتصادی	۱- تورم و تحریم و فشارهای اقتصادی ۲- اقتصاد دلالی ۳- رانت‌ها و سهمیه‌ها ۴- سودجویی فردی ۵- محرومیت و ناکامی و بی‌عدالتی ۶- بیکاری	۱- مبارزه با فساد و ارتشاء و رانت ۲- ارتقا شاخص‌های رفاه و تأمین اجتماعی ۴- ایجاد امنیت اقتصادی و کاهش نوسانات تورم و قیمت‌ها ۵- کارآفرینی ۶- محرومیت‌زدایی
عوامل زیست محیطی	۱- آلودگی هوا ۲- آلودگی‌های صوتی ۳- بحران آب و خشکسالی ۴- آلودگی‌های محیطی ناشی از زباله‌های شهری ۵- مخاطرات طبیعی ۶- کاهش شاخص‌های سلامت	۱- مدیریت مصرف سوخت‌های فسیلی ۲- آگاهی دادن و ایجاد احساس مسئولیت نسبت به محیط‌زیست، به کودکان و نوجوانان در سطح مدارس ۳- پیشگیری از جرایم زیست محیطی
عوامل سیاسی	۱- ساختار عمودی قدرت آمرانه و روابط نابرابر قدرت. ۲- فضای سیاسی امنیتی و کنترل شدید. ۳- تلاش حکومت در یکسان‌سازی اجباری. ۴- دو قطبی‌های ناشی ایدئولوژی اسلام سیاسی: از ما/ برما- انقلابی/ ضدانقلاب - دشمن/دوست - باحجاب/بی‌حجاب و... ۵- ناشایسته سالاری ۶- بی‌عدالتی و نابرابری اجتماعی ۷- ضعف قوانین و مقررات	۱- ایجاد روحیه مدارا در دولتمردان و سیاست‌پیشه‌گان ۲- بازنگری و تعدیل قوانینی که با مخالفت توده‌ها روبه روست. ۳- برنامه‌ریزی‌های کلان برای شایسته‌سالاری ۴- مبارزه با نابرابری و بی‌عدالتی
عوامل فرهنگی و اجتماعی	۱- خانواده هسته‌ای ۲- تک‌فرزند ۳- شیوه‌های فرزندپروری ۴- تضعیف ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی ۵- آموزش و پرورش / محتوای آموزشی ۶- مردسالاری و پدرسالاری ۷- نبود برنامه‌ریزی مناسب برای اوقات فراغت ۸- الگوبرداری‌های نادرست از برخی شخصیت‌های خشن در برنامه‌های ماهواره‌ای و اینترنت ۹- کمبود امکانات تفریحی برای جوانان، گران بودن این امکانات ۱۰- افول اخلاق ۱۱- پیشی گرفتن عقلانیت مدرن بر احساسات و عواطف ۱۲- سبک زندگی درهم‌تنیده شهری و عوامل استرس‌زای ناشی از آن ۱۳- تغذیه نامناسب در سبک زندگی‌های نوین	۱- آگاهی دادن به خانواده‌ها در مورد شیوه‌های فرزندپروری ۲- آموزش اهمیت مدارا و رواداری در برنامه‌های آموزشی از دوران کودکی ۳- زمینه‌سازی شکل‌گیری فرهنگ گفت‌وگو در خانواده‌ها، مدارس و دانشگاه‌ها ۴- گسترش سیاست‌های راهبردی در جهت توسعه انسانی ۵- گسترش سیاست‌های راهبردی در جهت توسعه اقتصادی در سطوح خرد و کلان
جهانی شدن	۱- گسترش رسانه‌های جمعی ۲- آشنایی با فرهنگ‌های مختلف.	۱- گسترش امکانات دسترسی به شبکه‌های اجتماعی

جدول (۳) نشان می‌دهد که ۵ سطح به‌عنوان علل اجتماعی مؤثر بر سطح رواداری اجتماعی شناسایی شده‌اند. این مؤلفه‌ها علل اجتماعی شاخص‌های سطح لیتانی را نشان می‌دهند و بیان می‌کنند که زمینه‌های اجتماعی کاهش یا افزایش سطح رواداری کدامند. این پنج سطح عبارتند از: عوامل اقتصادی، عوامل سیاسی، عوامل زیست‌محیطی، عوامل فرهنگی-اجتماعی، جهانی شدن. چهار سطح نخست معرف مجموعه‌ای از فشارهاست که تاب‌آوری انسان‌ها را کاهش می‌دهند و آن‌ها را آسیب‌پذیرتر می‌کنند و در نتیجه سلامت اجتماعی را که یکی از شاخص‌های آن رواداری و مدارای اجتماعی است به خطر می‌اندازند؛ سطح پنجم یعنی جهانی شدن از تعدیل‌کننده‌های فشارهای اجتماعی است که موجب ارتقای سطح رواداری می‌شود. بحران‌ها و تنش‌های پی‌درپی اقتصادی و به هم خوردن تعادل رفاه اجتماعی با ایجاد اساس بی‌قدرتی، موجب انباشت خشم می‌شود و انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری را کاهش می‌دهد و زمینه بروز خشونت در سطح اجتماع را فراهم می‌کند. سطح دوم یعنی عوامل زیست‌محیطی در دو سطح منطقه‌ای و جهانی قابل طرح است، بدین معنی که خطرات زیست‌محیطی باعث کاهش سطح سلامت جسم و روان می‌شود و از طریق به خطر انداختن موقعیت‌های شغلی، تحمیل فشارهای اقتصادی، کاهش سطح تاب‌آوری و نگرانی‌های مزمن، می‌تواند در روابط ناسالم اجتماعی و بروز خشونت و کاهش سطح رواداری و مدارا نقش داشته باشد. در سطح سوم به عوامل سیاسی پرداخته‌ایم، عواملی که نشان‌دهنده سطح پایین رواداری حاکمان و نهادهای حکومتی با توده مردم است که موجب گسترش ناخرسندی در سطح وسیع، بی‌اعتمادی و کاهش مدارای اجتماعی در دو سطح می‌شود: نارواداری نسبت مردم به حکومت و قوانین، نارواداری مردم نسبت به یکدیگر به دلیل احساس ناامنی ناشی از نابرابری و تبعات سیاست‌های نادرست حکومتی و دوقطبی‌سازی جامعه. برخی از شاخص‌های سطح چهارم متأثر از سه سطح پیش است، مانند کمبودها و تضعیف ارزش‌ها. اما برخی از شاخص‌ها مانند خانواده هسته‌ای و شیوه‌های فرزندپروری ناشی از فرایند مدرنیته و سطح پنجم یعنی جهانی شدن‌اند که ازسویی با پیشنهاد سبک‌های جدید زندگی که گاه در تقابل با سبک‌های سنتی است موجب دو قطبی و یا چند قطبی شدن جامعه می‌شوند و به تقابل و رفتارها و نگرش‌های تعصب‌آلود دامن می‌زنند؛ و از سوی دیگر، با گسترش فرهنگ فردگرایی و خودمحوری که پتانسیل نارواداری را در خود دارند. وجه مثبت سطح پنجم آشنایی و مواجهه به فرهنگ‌های دیگر است که این آشنایی پذیرش تفاوت‌ها را آسان‌تر می‌کند.

در واقع با گسترش فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی همچون، اینترنت، ماهواره و همچنین گسترش شبکه‌های ارتباطی در جهان همانند پلتفرم‌های مجازی، فرهنگ جدیدی در جهان گسترش پیدا کرده است. می‌توان گفت که رسانه‌های جهانی منجر به تمایز در میان مردم شده و یا تمایزهای گوناگون در میان آنان را تقویت و برجسته می‌کنند. بدان معنا که ارزش‌های افراد به مراتب بیشتر از گذشته در معرض تغییر قرار می‌گیرند؛ چراکه با توجه به امکانات و فرصت‌های عمده‌ای که جهان اجتماعی جدید در اختیار افراد قرار می‌دهد آنان را قادر می‌سازد که هر لحظه در رابطه با مبانی فرهنگی، ارزشی و هویتی خود بازاندیشی نمایند (Prevos, 2004) به نقل از: مرادی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲۶۸).

(۳) تحلیل در لایه سوم (گفتمان / جهان‌بینی / ایدئولوژی)

در این لایه این پرسش مطرح می‌شود که کدام جهان‌بینی، ایدئولوژی و گفتمان‌های غالبی بر جامعه‌ی کنونی سلطه دارد که زمینه‌ساز بروز مسائلی می‌شود که تصاویر غالبی آن در سطح لیتانی آورده شده است؟

جدول ۴- تحلیل در سطح گفتمان، جهان‌بینی، ایدئولوژی

گفتمان‌ها	راهکارهای کلی
اسلام سیاسی	۱- جدایی دین از سیاست ۲- تعدیل و کاهش انسدادهای گفتمانی ۳- کاهش وجه اقتدارگرایانه و ایدئولوژیک دولت و تقویت وجه اجتماعی و مدنی آن.
مدرنیته	۱- بهره‌برداری از امکانات مدرن برای گسترش فرهنگ گفت‌وگو و گسترش روابط بین فرهنگی ۲- تقویت جامعه مدنی از طریق آموزش و بسترسازی در سطح برنامه‌ریزی‌های آموزشی ۳- ایجاد پیوند سازنده بین مصادیق مدرنیته و شاخص‌های فرهنگ خودی.
ملی‌گرایی	۱- آموزش اهمیت وفاق فرهنگی- اعتقادی به افراد جامعه در رسانه و سیستم آموزشی. ۲- راهبرد تقویت ساختارهای اجتماعی با ایجاد سازگاری، همگرایی و تساهل بین قومی، زبانی و فرهنگی.
رواقی‌گری	۱- گسترش برنامه‌های راهبردی ترویج امید و نشاط ۲- ترویج گفتمان توانمندی ایجاد تغییر و توسعه انسانی

گفتمان‌های تأثیرگذار بر اخلاق عمومی و رواداری اجتماعی براساس داده‌های تحقیق مندرج در جدول ۴ شامل گفتمان اسلام سیاسی، گفتمان مدرنیته، گفتمان ملی‌گرایی، گفتمان رواقی‌گری است.

گفتمان پر قدرت انقلاب اسلامی با برداشتی که از اسلام سیاسی داشت، با شعارهای گفتمان‌ساز به مقابله همه‌جانبه با هرگونه گفتمان رقیب پرداخت و با ظرفیت بالای غیریت‌سازی به مقابله با مظاهر ارزشی غرب پرداخت. این رویکرد، در نفی هژمونی گفتمان مدرن پیش از انقلاب بود که تمایل به مظاهر ارزشی غرب داشت؛ با ادعای استکبارستیزی به غیریت‌سازی و دشمن‌انگاری و دشمن‌تراشی در سطوح بین‌المللی و با ایجاد شبکه‌ای از معنا، و تعریف، تبیین و مرکزیت‌یابی هویت دینی در چهارچوب اسلام سیاسی به دوقطبی‌سازی جامعه پرداخت. هم‌چنین با بستن راه گفت‌وگو با گفتمان‌های رقیب و ترویج نگرش‌های تعصب‌آلود نسبت به دگراندیشان سیاسی و عقیدتی و حمایت از وابستگان به سیستم قدرت، هم موجب نابرابری‌های اجتماعی شد و هم کاهش سطح رواداری عمودی و افقی در جامعه را در پی داشت. دوقطبی شدن؛ آغازگر تقابل و گسست اجتماعی است، دوقطبی شدن هم محصول نارواداری است و هم علت نارواداری. تقابل‌های دوگانه حول دال مرکزی انقلاب اسلامی مانند انقلابی / ضد انقلاب، با حجاب / بی‌حجاب و... همه امور را در دو گروه مقدس و نامقدس قرار می‌دهد و تقابل زبان‌بار و چالش برانگیز «با ما» و «بر ما» را در یک محدوده سیاسی و فرهنگی شکل می‌دهد و با کاهش ضریب همبستگی اجتماعی موجب تخریب وحدت ملی می‌شود. تقابل افراد و مقابل هم قراردادن آن‌ها رشد خودخواهی‌ها را به دنبال دارد. این دوقطبی بودن باعث می‌شود تا مردم به صورت نمایشی زندگی کنند و فخرفروشی رواج یابد و هیچ کدام از افراد تمایل ندارند که خود واقعی باشند، بلکه به اشکال مختلف سعی می‌کنند تا خودشان را به نمایش بگذارند و به تحقیر دیگری بپردازند؛ تحقیری که در طبقات مختلف اتفاق می‌افتد و باعث بروز ناامیدی در جامعه می‌شود. بنابراین در چنین شرایطی رضایت‌مندی و رواداری در جامعه کاهش پیدا می‌کند. دلیل وجود چنین امری حرکت جامعه به سمت تجدد و ظهور فرهنگ فردگرایانه‌ای است که از اساس همبستگی جامعه را دچار دگرگونی عمیقی کرده است. گفتمان مدرنیته، به عنوان گفتمانی غرب‌گرا گفتمانی است با تاریخ حدود صد ساله که مبنای تقسیم‌بندی

تاریخ معاصر ایران است و با اتکا بر ابعاد فرهنگی جهانی شدن از دیگر گفتمان‌های جریان‌ساز در جامعه ایران بوده است و با روند رو به رشد شهرنشینی، افزایش جمعیت، افزایش فردگرایی، گسترش محاسبه‌گری، گسترش ارتباط با جوامع و فرهنگ‌های دیگر و تضعیف نهاد دینی، انسان‌گرایی و اعتقاد به لیبرالیسم و آزادی‌های فردی، از یک‌سو موجب انعطاف در پذیرش تفاوت و تکرر و نسبی‌گرایی فرهنگی و دینی و سیاسی شد و هم‌زمان با تلاش برای شکل‌گیری جامعه مدنی، با گسترش فرهنگ مصرف‌گرایی، فردگرایی و خودمحوری و فایده‌گرایی، زمینه‌ساز بی‌تفاوتی اجتماعی و کاهش سطح رواداری و یا افزایش سطح رواداری منفعل شد. گفتمان ملی‌گرایی به‌عنوان یک گفتمان باستان‌گرا یکی از گفتمان‌های رقیب اسلام سیاسی است که با تأکید بر ریشه‌های هویت ملی در دوران تاریخی ایران پیش از اسلام و برجسته‌سازی شکوه امپراطوری‌های ساسانی و هخامنشی سعی در گفتمان‌سازی دارد و لوازم وحدت ملی را در فرهنگ ایران باستان و تفکرات و اساطیر زردشتی می‌جوید. این گفتمان نیز در ضدیت با اسلام‌گرایی و عرب‌گرایی و سیاست‌های یکسان‌ساز اجباری جمهوری اسلامی به غیریت‌سازی می‌پردازد و زمینه نارواداری سیاسی و عقیدتی را فراهم می‌کند.

رواقی‌گری فلسفه زندگی کسانی است که از اوضاع نابسامان اجتماعی روزگار خود سرخورده و افسرده‌اند و نسبت به بهبود شرایط کاملاً ناامید؛ بی‌طرفی و سهل‌گیری دو موضع اساسی رواقیون در مقابل تأثیرات خارجی است و معتقدند برای کسی که در مبارزه با بیدادگری محکوم به شکست است، راه عاقلانه همان بی‌اعتنایی و لاقیدی است، آرامش خاطر در این نیست که کارهای ما مطابق آمال و آرزوهای مان باشد بلکه در این است که سطح آمال همواره پایین‌تر از سطح افعال باشد (ویل دورانت، ۱۴۰۱: ۹۳). رواقی‌گری یا موضع‌گیری‌های اجتماعی شبیه و نزدیک به این فلسفه در فرایند خلق بی‌تفاوتی اجتماعی نقش دارند و بی‌تفاوتی اجتماعی اگر چه در ظاهر به رواداری می‌انجامد اما محصول مدارای منفعل است و با شکل مدارای فعال که حاصل کارآمدی شناختی در جامعه مدنی است فاصله دارد. احساس بی‌قدرتی مهمترین مشخصه این گفتمان است.

۴) تحلیل در لایه چهارم (اسطوره/استعاره)

آخرین لایه در تحلیل لایه‌ای علی، سطح استعاره‌ها و اسطوره‌هاست که به‌عنوان عمیق‌ترین و پیچیده‌ترین سطح، جایگاه بیان احساسات است. پیچیدگی این لایه از چند منظر قابل تأمل است. اول آنکه احساسات وقتی به صورت جمعی مدنظر قرار گیرند، پای محقق را به حوزه روانکاوی اجتماعی و بررسی ناخودآگاه جمعی باز می‌کند و دوم آنکه هر دو واژه اسطوره و استعاره خود پیچیده و چندبعدی هستند. به نظر مارک شورر^۱ اسطوره عرصه نمایشی عمیق‌ترین حیات غریزی ماست، عرصه آگاهی بدوی انسان است در جهان که می‌تواند به هیئت‌های بسیار درآید و همه عقاید و نگرش‌های خاص به آن بستگی دارند. به اعتقاد آلن واتس^۲ اسطوره را باید مجموعه‌ای از داستان‌ها تعریف کرد - برخی بی‌شک واقعی و برخی خیالی - که انسان‌ها به دلایل مختلف آن‌ها را تظاهر معنای درونی جهان و زندگی انسان تلقی می‌کنند (Green, 2007).

^۱. Marc Surer

^۲. Alan Watts

جدول ۵- تحلیل در سطح اسطوره و استعاره

مقوله اصلی	راهکارهای کلی
بنی‌آدم اعضای یک پیکرند.	۱- بازخوانی فرهنگ و برجسته‌سازی عناصری از فرهنگ ایرانی که مبین رواداری هستند.
دیگی که برای من نجوشد، خوام سر سگ در آن بجوشد.	۱- آموزش دیگردوستی مؤثر در و تحکیم پیوندهای اجتماعی از طریق برنامه‌ها و محتوای آموزشی مدارس و رسانه‌ها. ۲- ترویج فرهنگ گفت‌وگو در مدارس و دانشگاه‌ها و رسانه‌ها.
کلاه خودت را سفت بچسب، باد نبرد.	۱- افزایش نشاط عمومی. ۲- برنامه‌ریزی‌های کلان در مسیر توسعه انسانی.

براساس تحلیل لایه‌ای علی در سطح چهارم، سه مقوله و استعاره طرح شد که کدهای فرهنگی مرتبط با رواداری و مدارا را در خود دارند. این مقوله‌ها حاوی نگرش فرهنگی به «دیگری» است که به موضع‌گیری رفتاری گروه‌های مختلف جامعه جهت می‌دهند؛ استعاره اول «بنی‌آدم اعضای یک پیکرند» نگرشی صلح‌محور دارد و با تأکید بر همبستگی اجتماعی در افزایش سطح مدارا و رواداری نقش دارد، در این نگرش فرهنگی، انسان‌ها فارغ از هرگونه تفاوتی «بنی‌آدم»‌اند و همین امر دلیل محکمی برای رواداری محسوب می‌شود و می‌تواند تأثیر همه عوامل غیریت‌ساز را خنثی کند. پرهیز از کشمکش و تلاش برای حفظ آرامش خود و محیط، در سایه احترام و حفظ کرامت انسانی از اصول این نگرش فرهنگی است. این استعاره با تأکید بر همدلی و کنار هم بودن به واسطه رواداری و مدارای اجتماعی، از بدیل و نگاهی حکایت دارد که در مقابل جامعه اتمیزه‌شده و فردگرایی افراطی قرار می‌گیرد. امروزه بر کسی پوشیده نیست که تمامی جوامع با سلطه گفتمان فردگرایی اقتصادی ناشی از اقتصادی سیاسی زمانه معاصر، به سوی نوعی از هم گسیختگی گام بر می‌دارند، اما بازاندیشی در این استعاره، ما را به سوی بدیلی بهتر برای زیست بهتر در کنار یکدیگر هدایت می‌کند. استعاره دوم «دیگی که برای من نجوشد، خوام سر سگ در آن بجوشد» موضع فکری گروهی از افراد خودمحور را بیان می‌کند که نه تنها خودمحور و فردگرا هستند بلکه با مرزهای نامعلوم و گسترده دامنۀ «دیگری»، از نوعی خشونت حکایت می‌کند که خود از موانع رواداری و مدارا است. این استعاره در مقابل استعاره قبلی و در جهت همسان با گفتمان سرمایه‌داری معاصر در حرکت است. اساساً سوژه‌ای که اقتصاد سیاسی سرمایه‌داری بر ساخت کرده است، به شدت رقابت‌جو و ستیزطلب است. براساس چنین نگاهی، جامعه به میدان رقابت افراطی تبدیل می‌شود که هرکس به فکر منافع و سود خویش است و این همان آرمانی است که اقتصاد سیاسی سرمایه‌داری معاصر در طلب آن است. استعاره سوم «کلاه خودت را سفت بچسب باد نبرد» از زمینه‌های فکری مدارای منفعل است. شکلی از مدارا که از روی بی‌تفاوتی و انفعال است در این نگرش «بیرون کشیدن گلیم خویش از آب» کفایت می‌کند؛ این مقوله با نفی مسئولیت‌های اجتماعی افراد و خودمحوری و فردگرایی، درجه‌ای از شکاف اجتماعی را به تصویر می‌کشد. زمانی که افراد تمام راه‌ها را تجربه می‌کنند و فرصت عمل و انتخاب را برای خود نمی‌یابند، از شرایط موجود دلزده و ناامید می‌شوند. این گروه از افراد ترجیح می‌دهند به‌جای عملگرایی، گفتگو و شکل‌گیری رابطه برای حل مشکلات و بهبود اوضاع به دور از درگیری و بحران، با قطع ارتباط و پناه بردن به عزلت و انزوا از دیگری کناره‌گیری کنند.

بحث و نتیجه گیری

جامعه ایرانی در وضعیت تلاش برای دستیابی به دموکراسی و مردم سالاری و احیای حقوق شهروندی ست، و عنصر اساسی در شکل گیری جامعه دموکراتیک، رواداری اجتماعی و مداراست؛ ایران جامعه ای است که انتظار می رود با وجود تنوع فرهنگی، قومی و زبانی و وجود خرده فرهنگ ها و موقعیت ترانزیتی و ارتباطی مطلوب در طول تاریخ، نمونه خوبی از جوامع روادار باشد و از سوی دیگر طبیعی است متأثر از فرایند نوسازی و پیامدهای آن مانند مهاجرت، افزایش میل و توان سفر و گردشگری، افزایش روابط میان فرهنگی و همچنین ظهور رسانه ها به عنوان ابزار آشنایی با عقاید، باورها، فرهنگ ها و آداب و رسوم و خلق و خواها، زمینه لازم برای پذیرش دیگری و مدارا و رواداری در سطوح و ابعاد مختلف فراهم باشد؛ اما این نکته را هم نباید از نظر دور داشت که علی رغم این که انسان موجودی است اجتماعی و زندگی در کنار دیگر انسان ها نیاز ذاتی اوست، وجود تفاوت ها و اختلافات زبانی، قومی، مذهبی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در طول تاریخ عامل اختلاف و بروز خشونت بوده است. چرا که در جوامع همگن مدارا و رواداری اهمیت موضوعی چندانی ندارد؛ در طول تاریخ و در همه جوامع بشری، انسان ها به طرق مختلف با این تفاوت ها برخورد کرده اند. وجود انواع جنگ های مذهبی و قومی گویای این واقعیت تلخ است که در صورت عدم تحمل و پذیرش دیگری، انسان ها همیشه در معرض جنگ و ستیز و خشونت هستند و تنها راه اجتناب از این وضعیت، گسترش دامنه مدارای اجتماعی بین انسان ها است.

در جامعه امروز ایران شواهد و گزارشات و نتایج پژوهش ها خبر از جامعه ای عصبانی و شکاف های اجتماعی و دو قطبی هایی موجود می دهد که نمونه هایی از آن ها در لایه لیتانی آورده شد؛ این بدان معناست که عواملی سرمایه های فرهنگی جامعه ایرانی را به خطر انداخته اند و با تقویت رفتارهای متعصبانه در حوزه اجتماع و حوزه های شخصی به کاهش سطح تاب آوری و رواداری و افزایش رفتارهای خشونت آمیز دامن زده اند و طیف وسیعی از تعارضات و برخوردهای خشونت بار کلامی و فیزیکی را موجب شده اند؛

این لایه مؤید نتایج تحقیقات افشانی و رام (۱۳۹۶)، فیروزجانیان و فرزنام (۱۳۹۹)، بیاتی و دیگران (۱۳۹۷)، گلابی و دیگران (۱۴۰۰) در زمینه تاثیر سرمایه اجتماعی بر رواداری دانست. تقویت کننده هایی که در لایه سوم ذیل عنوان علل اجتماعی آورده شده اند و شامل: عوامل اقتصادی، سیاسی، زیست محیطی، فرهنگی و اجتماعی هستند؛ نتایج حاصل در این لایه را هم می توان مؤید پژوهش های جلالیان و دیگران (۱۳۹۷)، مرتضوی امامی و حاجی یوسفی (۱۳۹۹)، مومنی و دیگران (۱۳۹۵)، گلابی و دیگران (۱۴۰۰)، بهشتی و دیگران (۱۳۹۸)، افرا (۱۴۰۱) در زمینه تاثیر عوامل اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بر رواداری دانست. جهانی شدن می تواند تأثیری دوگانه داشته باشد، از یک سو انعطاف و پذیرش انسان ها را با گسترش روابط میان فرهنگی ارتقا دهد و از سوی دیگر در اثر خشونت ذاتی سرمایه داری، و نابرابری های پیش آمده در مردم کشورهای عمدتاً در توسعه نیافته، موجب احساس سرخوردگی و تقویت حس انتقام خشم و نگرش ها و رفتارهای تعصب آلود و ستیزه جویانه شود. این تقویت کننده ها در گفتمان های پر قدرتی شکل گرفته اند که به حذف، سرکوب و تحقیر دیگری مشروعیت می بخشند؛ گفتمان های اسلام سیاسی، مدرنیته، ملی گرایی و باستان گرایی از آن جمله اند که در لایه سوم به تحلیل آن ها پرداختیم. داده ها در این مؤید یافته های پژوهش ذکایی و امیری مقدم (۱۴۰۰) است.

رواداری چه در برداشت سنتی آن که یک فضیلت اخلاقی و چه در برداشت امروزی که یکی از مؤلفه های جامعه مدنی به شمار می آید در دو بعد نگرشی و رفتاری و یا ذهنی و عینی قابل طرح است. برای دستیابی به میزان رواداری در بعد نگرشی مطالعه فرهنگ و موضع گیری های فرهنگی، کدهایی را می نمایاند که سازنده و پردازنده نظام های فکری در درون یک بافت فرهنگی است. بسیاری از

اموری که بدیهی می‌انگاریم و به ارزیابی درست و غلط بودن آن‌ها توجهی نداریم، مجموعه‌ای از دانسته‌های ماست که از بدو تولد انباشته‌ایم و ناخودآگاه بر شیوه‌های رفتار ما اثر می‌گذارند. کدهایی که گاه با هم در اصطحاک‌اند و در برهه‌هایی از زندگی فرد را دچار تناقض و دوگانگی می‌کنند. در لایه چهارم تحلیل لایه‌های علی به این مواضع پیشنهادی که در ذات فرهنگ ماست اشاره کرده‌ایم، که انسان‌ها را در موقعیت انتخاب سه مسیر برای شیوه رفتار با دیگری قرار می‌دهد، در موقعیت اول فرهنگ با استعاره «بنی‌آدم اعضای یک پیکرند» سطح بالایی از رواداری و مدارای اجتماعی را پیشنهاد می‌کند و بهتر است بگوییم القاء می‌کند؛ در موقعیت دوم نگرشی خصمانه به دیگری وجود دارد و نفع شخصی به نگرش و رفتار اخلاقی با دیگری ترجیح داده می‌شود، استعاره انتخابی ما برای این موضع فرهنگی «دیگی که برای من نجوشد، خواهم سر سگ در آن بجوشد» است. این موقعیت و موضع بیانگر سطح پایینی از رواداری اجتماعی است و از این منظر مرزهای بین خود و دیگری بسیار عمیق به نظر می‌آید. موقعیت سوم را با استعاره «کلاه خودت را بچسب باد نبرد» آورده‌ایم که نشانگر نوعی کم‌اهمیت بودن دیگری نسبت به خود است، اما خصومت و خشونت کم‌تری از آن برداشت می‌شود، در این موضع فرد ظاهراً روادار و صلح‌اندیش است اما در واقع منفعل و بی‌تفاوت نسبت به دیگری است که مدارا راهبردی برای پیشبرد اهداف خویش است نه جمع و دیگری و نه حاصل شناخت و آگاهی از حقوق دیگران. در مجموع با توجه به گستردگی ابعاد رواداری می‌توان گفت اعمال و اندیشه‌های روادارانه هم‌گوناگون‌اند و ممکن است شدت و ضعف‌هایی در ابعاد مختلف رواداری در جوامع انسانی دیده شود، این شدت و ضعف‌ها خود محصول ضعف و قدرت گفتمان‌های حاکم‌اند. لذا مدارا و رواداری را می‌توان یک ویژگی فرهنگی زمینه‌مند دانست و نسبی بودن آن را در دوره‌ها و موقعیت‌های مختلف زمانی و مکانی در نظر داشت. به‌عنوان مثال، بسیاری از رفتارها و نگرش‌هایی که امروزه مصداق خشونت و ناوراداری علیه زنان محسوب می‌شوند، در برخی زمینه‌های فرهنگی و برخی دوره‌های تاریخی نشان‌گیرت‌اند و تحسین شده‌اند و رواداری نسبت به ایل و قبیله به حساب می‌آمده‌اند، و حتی از سوی خود زنان آن جامعه پذیرفته شده‌اند؛ مدارا با هنجارهای درون گروهی که ممکن است برای افرادی در خارج از گروه ضد هنجار محسوب شوند. اما آنچه در مطالعه رواداری اهمیت دارد توجه به کرامت انسانی و حقوق انسان‌هاست که لازمه آن کسب آگاهی و تغییر در نگرش‌هاست. آگاهی و کارآمدی شناختی که از ناامنی‌های و نابرابری‌های جهان می‌کاهد و تلاش برای ساماندهی اخلاق عمومی و روابط بین فردی و بین گروه‌ها است. برای تحقق سناریوی مطلوب یعنی جامعه روادار، یکی از مهم‌ترین گام‌ها بازنگری محتوای آموزشی مدارس است. آموزش و تأکید بر دگردوستی و آموزش اهمیت پیوندهای اجتماعی به کودکان و نوجوانان از یک‌سو و آموزش اصول تفکر انتقادی از سوی دیگر، می‌تواند در دستیابی به جامعه‌ای روادار مؤثر باشد. ترویج فرهنگ گفت‌وگو در دانشگاه‌ها از بسترهای اصلی پذیرش تفاوت‌ها و ارتقاء شناختی است. برای جلوگیری از تحقق سناریوی محتمل، یعنی جامعه ناروادار، آگاهی دادن به جامعه در خصوص تبعات نارواداری و بازخوانی فرهنگ ایرانی با تأکید بر وجوه مثبت و منفی و ظرفیت‌های پذیرش دیگری در فرهنگ در سطحی وسیع در رسانه‌ها پیشنهاد می‌شود. برای ممانعت از تحقق سناریوهای سوم و چهارم، پیشنهاد می‌شود، سیاست‌گذاران برای اقناع افکار عمومی، برنامه‌ریزی بلندمدت خود را صادقانه به اطلاع مردم برسانند؛ حاکمان باید با پذیرش تصمیمات اقتضایی مصلحت‌گرایانه بر مبنای اصول شرعی، حفظ مصالح ملی و اشتراک منافع و حافظه تاریخی، توجه ویژه‌ای به انضمام در عین پراکندگی تفاوت‌های مذهبی و قومیتی، فرهنگی و سیاسی در تمامی سطوح داشته باشند.

تشکر و قدردانی

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده دوم مقاله در رشته جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران است که در دانشکده علوم انسانی دانشگاه کاشان به انجام رسیده است. نویسندگان مقاله از مصاحبه‌شوندگانی که با صبر و حوصله به ما در انجام این پژوهش یاری رسانده‌اند، و صاحب‌نظرانی که در تعیین اعتبار یافته‌های پژوهش همکاری داشته‌اند، تشکر می‌کنند.

منابع

- ابوبی‌اردکان، محمد؛ لبافی، سمیه؛ آذریور، سمانه؛ جلال‌پور، مهدیه. (۱۳۹۳). شناسایی عوامل حیاتی موفقیت تفکر راهبردی در دیدگاه مدیران سازمان‌های فرهنگی —————. پژوهش‌نامه مدیریت اجرایی، ۶(۱۱)، ۳۵-۷۳.
<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20086237.1393.6.11.1.1>
- اسلامی، سعید؛ حسینی جو، سید امیر؛ پولادی، کمال. (۱۴۰۱). تحلیل چارچوب‌های تساهل و مدارا در شاخص‌های فکری نواندیشان دینی ایران و لیبرالیسم. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۵(۱۱)، ۱۳۶۴-۱۳۵۱.
<https://doi.org/10.30510/psi.2022.317206.2713>
- افرا، هادی. (۱۴۰۱). مدارای اجتماعی در جامعه فردگرا: مطالعه تأثیر فردگرایی بر مدارای اجتماعی جوانان در شهر بجنورد. تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۵(۱)، ۴۳-۶۰.
<https://doi.org/10.22035/jicr.2022.2832.3202>
- افشانی، سیدعلیرضا؛ رام، نجمه. (۱۳۹۶). رابطه سرمایه اجتماعی با مدارای اجتماعی در بین جوانان شهر یزد. تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری اجتماعی، ۹(۷۲/۴)، ۱۱۵-۱۳۴.
https://jsao.sbu.ac.ir/article_99312.html
- بهشتی، سیدصمد؛ عزیززاده آرند، مصطفی؛ کنعانی، زهرا. (۱۳۹۸). تبیین جامعه‌شناختی رابطه هوش فرهنگی و مدارای اجتماعی بین شهروندان شهر یاسوج. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی، ۸(۲)، ۸۷-۱۰۶.
<https://doi.org/10.22108/srsp.2020.121070.1489>
- بیاتی، پروانه؛ جهانبخش، اسماعیل؛ بهیان، شاپور. (۱۳۹۷). تبیین جامعه‌شناختی چالش‌ها و فرصت‌های مرتبط با مدارای اجتماعی شهروندان شهر تهران. بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۹(۲)، ۱۷-۳۹.
<https://doi.org/10.22059/ijsp.2018.68618>
- پیری، حسن؛ نیازی، محسن. (۱۴۰۰). فراتحلیل مطالعات نسبت اعتماد اجتماعی و مدارای اجتماعی در ایران. اسلام و مطالعات اجتماعی، ۳۳(۱)، ۱۵۰-۱۷۷.
<https://doi.org/10.22081/jiss.2021.59385.1729>
- جلانیان بخشنده، وجیهه؛ قاسمی، وحید؛ ایمان، محمدتقی. (۱۳۹۷). تبیین جامعه‌شناختی رابطه اعتماد اجتماعی و مدارای اجتماعی مبتنی بر نظریه ساختاربندی گیدنز. توسعه اجتماعی، ۱۲(۴)، ۷-۳۲.
<https://doi.org/10.22055/qisd.2018.13678>
- جهانبگلو، رامین. (۱۳۸۱). موج چهارم (منصور گودرزی، مترجم). نشر نی.
- حسینی بهشتی، علیرضا. (۱۳۹۹). مدارا در ادیان ایران زمین. روزنه.
- داسه، حاصل؛ صلاحی، ملک یحیی؛ توسلی رکن‌آبادی، مجید. (۱۳۹۸). مدارای سیاسی-اجتماعی در ایران معاصر چشم‌اندازی نظری به آسیب‌شناسی مفهومی و انضمامی. مجلس و راهبرد، ۲۶(۹۷)، ۳۵۷-۳۸۰.
https://nashr.mailes.ir/article_307.html

- ذکابی، محمد سعید؛ امیری مقدم، محدثه. (۱۴۰۰). بر ساخت اجتماعی مدارا در زندگی روزمره شهری. جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۲(۴)، ۱-۲۴.
<https://doi.org/10.22108/jas.2021.124458.1958>
- سادا- ژاندرون، ژولی. (۱۳۷۸). تساهل در تاریخ اندیشه غرب (عباس باقری، مترجم). نشر نی.
- سام‌آرام، عزت‌اله؛ منصوری، سمانه. (۱۳۹۶). تبیین و بررسی مفهوم تاب‌آوری اجتماعی و ارزیابی تحلیلی شاخص‌های اندازه‌گیری آن. برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۸(۳۲)، ۱-۳۱.
<https://doi.org/10.22054/qjsd.2017.8424>
- سراج زاده، سیدحسین؛ شریعتی مزینانی، سارا؛ صابر، سیروس. (۱۳۸۳). بررسی رابطه میزان دینداری و انواع آن با مدارای اجتماعی. علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱(۴)، ۱۰۹-۱۴۲.
<https://doi.org/10.22067/jss.v0i0.3092>
- سلاجقه، سنجر؛ صفدریان، علی؛ خیری، بهناز. (۱۳۹۳). رابطه مؤلفه‌های تعهد سازمانی با عوامل مدل پستل از دیدگاه مشمولین قانون خدمات پزشکان و پیراپزشکان دانشگاه علوم پزشکی اصفهان (رویکردی استراتژیک). تحقیقات نظام سلامت، ۱۰(۱)، ۳۰-۳۸.
<https://www.google.com/search?q=http://hsr.mui.ac.ir/article-%DB%B1-%DB%B6%DB%B8%DB%B6-fa.html>
- شریفی، سمیرا. (۱۳۹۲). مطالعه و بررسی نقش شبکه‌های اجتماعی نوین در تغییر رفتار زنان در ایران در یک دهه اخیر [پایان‌نامه کارشناسی ارشد]. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشکده علوم انسانی.
- صالحی امیری، سیدرضا؛ امیرانتخابی، شهرود. (۱۳۹۲). راهکارهای ارتقای سرمایه اجتماعی در کشور با توجه به سند چشم‌انداز بیست‌ساله نظام. راهبرد، ۱(۲۲)، ۸۴-۶۱.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10283102.1392.22.1.3.2>
- طاهری‌دمنه، محسن. (۱۳۹۴). بررسی تحلیلی تصاویر آینده جامعه ایرانی در ذهن جوانان تحصیل کرده کشور براساس روش تحلیل لایه‌ای علی CLA. [رساله دکتری]. دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- عابدی‌جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۰). تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۷۹/۲)، ۱۹۸-۱۵۱.
<https://doi.org/10.30497/smt.2011.163>
- عسگری، علی؛ شارع‌پور، محمود. (۱۳۸۸). گونه‌شناسی مدارا و سنجش آن در میان دانشجویان دانشکده‌های علوم اجتماعی دانشگاه تهران و علامه طباطبائی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۲(۴)، ۷-۴۰.
https://www.jicr.ir/article_120.html
- عنایت، حمید. (۱۳۷۹). جهانی از خود بیگانه. امیرکبیر.
- عیوضی، محمدرحیم. (۱۳۹۵). آینده‌پژوهی سیاسی. راهبرد، ۲(۲)، ۱۷۷-۱۹۸.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10283102.1395.25.2.6.8>
- فیروزجاییان، علی اصغر؛ فرزام، نازنین. (۱۳۹۹). سرمایه اجتماعی و مدارا نسبت به مجرمان. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۲(۴)، ۱۳۰-۱۰۹.
https://scart.uok.ac.ir/article_61787.html
- فیلیک، اووه. (۱۳۹۹). درآمدی بر تحقیق کیفی (هادی جلیلی، مترجم) (چاپ یازدهم). نشر نی.

- کمالی، یحیی. (۱۳۹۷). روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاستگذاری عمومی. سیاستگذاری عمومی، ۴(۲)، ۱۸۹-۲۰۸.
<https://doi.org/10.22059/ppolicy.2018.67875>
- کوچانی اصفهانی، مسعود؛ نصرتی نژاد، فرهاد؛ صدیقی، حامد؛ نمازی، آسیه؛ رامشگر، حسین. (۱۴۰۱). بررسی جامعه‌شناختی خشونت خانگی نسبت به زنان در ایران: یک مطالعه مروری. تداوم و تغییر اجتماعی، ۱۸(۲)، ۳۹۹-۴۱۹.
<https://doi.org/10.22034/jscc.2022.2797>
- گلایی، فاطمه؛ رضایی، اکرم. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر مشارکت اجتماعی بر مدارای اجتماعی در بین دانشجویان. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۲(۱)، ۶۱-۸۶.
<https://doi.org/10.22059/jisr.2013.36577>
- گلایی، فاطمه؛ عزیزاده اقدم، محمدباقر؛ آقایی هیر، توکل؛ زردموی اردکلو، شاپور. (۱۴۰۰). بررسی رابطه سرمایه اقتصادی با سازه مدارا در بین شهروندان شهر مشهد. جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، ۱۰(۲)، ۲۷-۶۴.
<https://doi.org/10.22034/jeds.2021.40331.1420>
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۸). تجدد و تشخص (ناصر موفقیان، مترجم). نشر نی.
- لاک، جان. (۱۳۷۷). نامه‌ای در باب تساهل (کریم گلشاهی، مترجم). نشر نی.
- مرادی، شکیلا؛ روحانی، علی؛ افشانی، سیدعلیرضا. (۱۴۰۲). خودمداری اجتماعی دانشجویان در گذار به جوانی: یک نظریه زمینه‌ای. تداوم و تغییر اجتماعی، ۲۲(۲)، ۲۶۷-۲۸۵.
<https://doi.org/10.22034/jscc.2024.19711.1066>
- مرتضوی امامی زواره، سید علی؛ حاجی‌یوسفی، امیرمحمد. (۱۳۹۹). بررسی رابطه بین میزان اعتماد در سرمایه اجتماعی با میزان مدارای اجتماعی و ملی (مورد مطالعه دانشجویان تحصیلات عالی دانشگاه تهران). پژوهش‌نامه علوم سیاسی، ۱۶(۱)، ۱۶۵-۱۹۰.
<https://doi.org/10.22034/ipsa.2021.423>
- مومنی، مریم؛ ایمان، محمدتقی؛ رجبی، ماهرخ. (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی رابطه الگوهای دینداری با انواع مدارای اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه شیراز. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۶(۳/۲۰)، ۳۲۲-۳۴۰.
https://ciu.nahad.ir/article_368.html
- نادری، حمدالله؛ بنی‌فاطمه، حسین؛ حریری اکبری، محمد. (۱۳۸۸). الگوسازی ساختاری رابطه بین بیگانگی و بی‌تفاوتی اجتماعی. علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۲۶(۲)، ۲۹-۵۹.
<https://doi.org/10.22067/jss.v0i0.8768>
- نیازی، محسن؛ آقابزرگی زاده، شیوا؛ گودرزی، امین. (۱۴۰۱). فراتحلیل مطالعات رابطه سرمایه اجتماعی و مدارای اجتماعی در ایران در سال‌های ۱۳۸۸-۱۳۹۸. علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۸(۲)، ۱-۲۶.
<https://doi.org/10.22067/social.2022.59038.0>
- هابرماس، یورگن. (۱۳۷۹). کنش ارتباطی: بدیل خشونت (ابراهیم سلطانی، مترجم). مجله کیان، ۴۵، ۱۵۷-۱۵۹.
<https://ensani.ir/fa/article/175435>
- دورانت، ویل. (۱۴۰۱). تاریخ فلسفه (عباس زریاب‌خویی، مترجم)، (چاپ اول). نشر نگاه.

Abedi Ja'fari, H., Taslimi, M. S., Faghihi, A., & Sheikhzade, M. (2011). Thematic analysis and thematic networks: A simple and efficient method for exploring patterns embedded in qualitative data municipalities). *Strategic Management Thought*, 5(2), 151-198. [In Persian].
<https://doi.org/10.30497/smt.2011.163>

- Abouei Ardakan, M., Labafi, S., Azarpour, S., & Jalalpoor, M. (2014). Identifying critical success factors of strategic thinking from the perspective of managers of cultural organizations in Isfahan. *Journal of Executive Management*, 6(11), 35-73. [In Persian]. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.20086237.1393.6.11.1.1>
- Afra, H. (2022). Social tolerance in an individualistic society: Studying the effect of individualism on social tolerance of young people in Bojnord. *Journal of Iranian Cultural Research*, 15(1), 43-68. [In Persian]. <https://doi.org/10.22035/jicr.2022.2832.3202>
- Afshani, S., & Ram, N. (2017). The relationship between social capital and social toleration among youth in the city of Yazd. *Social Analysis of Order and Social Inequality*, 9(72/4). [In Persian]. https://jsa.sbu.ac.ir/article_99312.html
- Askari, A., & Sharepour, M. (2010). Typology of tolerance among the students; University of Tehran and Allameh Tabatabaei University. *Journal of Iranian Cultural Research*, 2(4), 7-40. [In Persian]. https://www.jicr.ir/article_120.html
- Bayaty, P., Jahanbakhsh, I., & Bahian, S. (2018). Sociological explanation of challenges and opportunities related to social tolerance of Tehran's citizens. *Journal of Social Problems of Iran*, 9(2), 17-39. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/ijsp.2018.68618>
- Beheshty, S., Alizade Arand, M., & Kanani, Z. (2019). Sociological explanation of relationship between cultural intelligence and social tolerance among Yasouj citizens. *Strategic Research on Social Problems*, 8(2), 87-106. [In Persian]. <https://doi.org/10.22108/srsp.2020.121070.1489>
- Bell, W. (2011). *Foundations of futures studies: Human science for a new era, Vol. 2: Values, objectivity, and the good society*. London: Transaction Publishers.
- Colesante, R. J. (1997). *Narrative and propositional approaches to promoting moral and political tolerance* (Doctoral dissertation, University at Albany, Department of Educational Psychology and Statistics). Retrieved from: <https://www.proquest.com/openview/bea6486315e35e5249f855a219dcd534/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Daseh, H., Salahi, M. Y., & Tavasoli Roknabadi, M. (2019). Social-political tolerance in contemporary Iran theoretical perspective on conceptual and specific pathology. *Majlis and Rahbord*, 26(97), 357-380. [In Persian]. https://nashr.majles.ir/article_307.html
- Durant, W. (2022). *The history of philosophy* (Translated to Persian by Abbas Zaryab Khoei). Negah Publishing. [In Persian].
- Enayat, H. (2000). *A world of alienation*. Amir Kabir Publishing. [In Persian].

- Eslamee, S., Hoseinijo, S. A., & Pouladi, K. (2023). Analysis of frameworks of tolerance in the intellectual indicators of Iranian religious modernists and liberalism. *Political Sociology of Iran*, 5(11), 1351-1364. [In Persian]. <https://doi.org/10.30510/psi.2022.317206.2713>
- Eyvazi, M. R. (2016). Political future studies. *Strategy*, 25(2), 177-198. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10283102.1395.25.2.6.8>
- Filik, U. (2019). *An introduction to qualitative research* (Translated to Persian by Hadi Jalili). Ney Publishing. [In Persian].
- Firouzjaeian, A. A., & Farzam, N. (2021). Social capital and toleration toward criminals. *Sociology of Culture and Art*, 2(4), 109-130. [In Persian]. https://scart.uok.ac.ir/article_61787.html
- Giddens, A. (1999). *Modernity and self-identity* (Translated to Persian by Naser Mofaghian). Ney Publishing.
- Golabi, F., & Rezayi, A. (2013). The impact of social participation on social tolerance. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 2(1), 61-86. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/jisr.2013.36577>
- Golabi, F., Alizadeh Aghdam, M. B., Aghayari hir, T., & Zardmou Ordaklou, S. (2021). Investigating the relationship between economic capital and structure of tolerance among the citizens of Mashhad. *Journal of Economic & Developmental Sociology*, 10(2), 27-64. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/jeds.2021.40331.1420>
- Goldschmidt, V. (1973). Social tolerance and frustration. *International Journal of Sociology*, 3(3-4), 147-163. <https://doi.org/10.1080/15579336.1973.11769586>
- Green, C. (2007). Mapping the field: The landscapes of governance, *SWITCH Report* [Online]. Retrieved from <http://www.Switchurbanwater.eu>
- Habermas, J. (2000). Communicative action as an alternative to violence (Translated to Persian by Ebrahim Soltani). *Kian Journal*, 45, 157-159. [In Persian]. <https://ensani.ir/fa/article/175435>
- Hosseini Beheshti, A. (2020). *Tolerance in the religions of Iran*. Rozaneh. [In Persian].
- Jahanbegloo, R. (2002). *The fourth wave* (Translated to Persian by Mansour Goodarzi). Ney Publishing. [In Persian].
- Jalaeian Bakhshande, V., Ghasemi, V., & iman, M. T. (2018). Sociological explanation of the relationship between social trust and social tolerance based on Giddens' structuration theory. *Quarterly Journal of Social Development*, 12(4), 7-32. [In Persian]. <https://doi.org/10.22055/qjds.2018.13678>
- Kamali, Y. (2018). Methodology of thematic analysis and its application in public policy studies. *Iranian Journal of Public Policy*, 4(2), 189-208. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/ppolicy.2018.67875>

- King, P. (1976). *Toleration*. London: Allen & Unwin.
- Koochani Esfahani, M., Nosrati Nejad, F., Seddighi, H., Namazi, A., & Rameshgar, H. (2022). A sociological study of domestic violence against women in Iran: A narrative review. *Journal of Social Continuity and Change*, 1(2), 399-416. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/jssc.2022.2797>
- Locke, J. (1998). *A letter concerning toleration* (Translated to Persian by Golshahi Karim). Ney Publishing.
- Malihah, E., & Fitriasari, S. (2023, December). Strengthening social tolerance among Moi indigenous people. In *2nd Annual Conference of Islamic Education 2023 (ACIE 2023)* (pp. 142-147). Atlantis Press. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-182-1_25
- Momeni, M., Iman, M. T., & Rajabi, M. (2016). Social analysis of the relation between religious patterns and social tolerance among Shiraz University students. *Culture in Islamic University*, 6(20), 321-340. [In Persian]. https://ciu.nahad.ir/article_368.html
- Moradi, S., Ruhani, A., & Afshani, S. A. (2024). Social self-control among junior university students in transition to youth: A contextual theory. *Journal of Social Continuity and Change*, 2(2), 267-285. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/jssc.2024.19711.1066>
- Mortazavi Emami Zavareh, S., & Haji-Usefi, A. M. (2021). Social trust and its relation with social and national tolerance among graduate students in Iran. *Research Letter of Political Science*, 16(1), 165-190. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/ipsa.2021.423>
- Naderi, H., Bani Fatemeh, H., & Hariri Akbari, M. (2010). Structural equations modeling of relationship between alienation and social apathy. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 6(2). [In Persian]. <https://doi.org/10.22067/jss.v0i0.8768>
- Niazi, M., Aghabozorgizadeh, S., & Goudarzi, A. (2022). Meta-analysis of studies on the relationship between social capital and social tolerance in Iran in the years 1388-1398/2009-2019.¹ *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 18(2), 26-1. [In Persian]. <https://doi.org/10.22067/social.2022.59038.0>
- Phelps, E. W. (2004). *White students' attitudes towards Asian-American students at the University of Washington: A study of social tolerance and cosmopolitanism* (Doctoral dissertation, New York University). Retrieved from: <https://www.proquest.com/openview/de4e78b0e56d19a79629a9058bba5778/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Piri, H., & Niazi, M. (2021). A meta-analysis of studies on the relationship between social trust and social tolerance in Iran. *Journal of Islam and Social Studies*, 9(33), 150-177. [In Persian]. <https://doi.org/10.22081/jiss.2021.59385.1729>

- Prevos, P. (2004). *Cultural identity, function of social science*. Macquarie University.
- Sada-Jeandron, J. (1999). *Tolerance in the history of western thought* (Translated to Persian by Abbas Bagheri). Ney Publishing. [In Persian].
- Salageghe, S., Safdarian, A., & Khayeri, B. (2015). The effective factors on organizational commitment dimensions in the view of physicians and sub-physicians, inductees to service law, based on the PESTEL model (Strategic approach). *Journal of Health System Research*, 10(1), 30-38. [In Persian]. <http://hsr.mui.ac.ir/article-1-686-en.html>
- Salehi Amiri, S. R., & Amir Entekhab, S. (2013). Mechanisms for promoting Iran's social asset according to 20-year perspective plan. *Strategy*, 22(1). [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.10283102.1392.22.1.3.2>
- Sam Aram, E., & Mansouri, S. (2017). Explaining the concept of social resilience and analyzing its measurement indicators. *Social Development & Welfare Planning*, 8(32), 1-31. [In Persian]. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2017.8424>
- Sarajzadeh, S. H., Shariati Mazinani, S., & Saber, S. (2004). Relationship between degrees and types of religiosity and social tolerance. *Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad*, 1(4), 109-142. [In Persian]. <https://doi.org/10.22067/jss.v0i0.3092>
- Scarman, Lord. (1981). *The Scarman report: The Brixton disorders, 10-12 April 1981*. London: HMSO (Her Majesty's Stationery Office).
- Seeman, M. (1966). Alienation, membership and political knowledge: A comparative study. *Public Opinion Quarterly*, 30(3), 353-367. <https://doi.org/10.1086/267429>
- Sharifi, S. (2013). *A study on the role of modern social networks in changing women's behavior in Iran over the last decade* [Master's thesis in Women's Studies, Islamic Azad University, Science and Research Branch]. Faculty of Humanities. [In Persian].
- Taheri Damaneh, M. (2015). *An analytical study of the images of Iranian society in the minds of educated young people based on the Causal Layered Analysis (CLA) method* [Doctoral dissertation, University of Tehran]. Faculty of Management. [In Persian].
- Turner, J. H., Beeghley, L. & Powers, C. (2012). *The emergence of sociological theory*. Sage. <https://dokumen.pub/the-emergence-of-sociological-theory-7thnbsped-1452206236-9781452206233.html>
- Velthuis, E., Verkuyten, M., & Smeeke, A. (2021). The different faces of social tolerance: Conceptualizing and measuring respect and coexistence tolerance. *Social Indicators Research*, 158(3), 1105-1125. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-021-02724-5>

- Verkuyten, M., & Killen, M. (2021). Tolerance, dissenting beliefs, and cultural diversity. *Child Development Perspectives*, 15(1), 51-56. <https://doi.org/10.1111/cdep.12399>
- Vogt, W. P. (1997). *Tolerance and education: Learning to live with diversity and difference*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Vollhardt, J. K., Migacheva, K., & Tropp, L. R. (2009). Social cohesion and tolerance for group differences. In J. de Rivera (Ed.), *Handbook on building cultures of peace* (pp. 139-152). Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-09575-2_10
- Wijayanti, T., & Kurniawan, M. A. (2023, August). Strengthening the character of tolerance through habituation of kindness as an effort to anticipate conflicts in multicultural communities in Tempur Village, Jepara Regency. In *4th Annual Civic Education Conference (ACEC 2022)* (pp. 668-678). Atlantis Press. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-096-1_71
- Zokaei, M., & Amiri Moqaddam, M. (2021). The social construction of tolerance in everyday urban life. *Journal of Applied Sociology*, 32(4), 1-24. [In Persian]. <https://doi.org/10.22108/jas.2021.124458.1958>